

VAN MENSEN & DINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSCULTUUR

IN VLAANDEREN

Driemaandelijks tijdschrift
15e jaargang nr jul-sep 2017
retouradres : Clarissenstraat 14,
9000 Gent

AFGIFTEKANTOOR GENT X
P.B. - X3/8152 - P 911181

Van Mensen en Dingen
Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen

VOORHEEN: Oost-Vlaamse Zanten (1926-2002).

UITGEGEVEN DOOR:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. (KBOV)

Met de steun van de Stad Gent en de Provincie Oost-Vlaanderen.

KBOV-bibliotheek: Kraanlei 65, 9000 Gent op vrijdagmiddag of op afspraak.

REDACTIEADRES: Clarissenstraat 14, 9000 Gent

REDACTIE:

Tim De Moerloose, timdemoerlose@gmail.com

Greta Van Goethem, greta@kbov.be

Adrien Brysse, adrien@kbov.be

WEBMASTER: vrijwilliger gezocht

CONCEPT LAY-OUT: Nina Hoste

INFORMATIE:

e-mail: info@kbov.be - 0496 718 113 - 0476 657 062 - 09/235.38.02

Abonnementsgeld: basistarief 20 euro - bij factuurabonnement 25 euro.

Te storten op rekeningnummer BE92703032751423 - BIC AXABBE22 van de Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w met als mededeling: ABONNEMENT of STEUN-ABONNEMENT. (indien een factuur wordt gevraagd : + 5,00 €)

Losse verkoop: 6 euro per nummer van 80 pp.

AUTEURS GEZOCHT: Artikels kunnen opgestuurd worden naar het redactieadres en worden voorgelegd aan een leescomité. Instructies voor auteurs worden op aanvraag toegestuurd. Iedere auteur is verantwoordelijk en aansprakelijk voor de inhoud van zijn bijdrage.

COPYRIGHT: Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen vzw.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, microfilm of op welke wijze ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

V.U.: KBOV vzw, Kraanlei 65, 9000 Gent, ond. nr 407616170, Frea Vancraeynest, voorzitter

ISSN-NUMMER: 1379-9460

JAARGANG XV, 2017

SLEDEN EN PRONKSLEDEN EEN KLEINE STUDIE NAAR AANLEIDING VAN DE RESTAURATIE VAN EEN VERMOEDELIJK 18DE-EEUWSE PRONKSLEDE

Adrien Brysse, Luc Devriese

Afb. 1. Arrenslede na de restauratie

Inleiding

De restauratie en conservatie in 2010-2012 van een vermoedelijk 18de-eeuwse pronkslede gaf aanleiding tot een kleine volkskundige en kunsthistorische studie en een materiële beschrijving van een slede die onderhanden genomen werd. De slede was afkomstig uit een privécollectie en verkeerde in een zeer slechte staat: hout heel erg aangetast door insecten en verflagen vertoonden veel opstuwingen. De eigenaar wilde de slede laten restaureren en conserveren omwille van haar volkskundig en kunsthistorisch belang en de opvallend luxueuze afwerking. De opdracht werd in aanvang toevertrouwd aan Patty Harts en Dieter van Mol van de Artesis Hogeschool Antwerpen, opleiding conservatie en restauratie – studio hout/polychromie, onder leiding van Charles Indekeu en Vincent Cattersel. Na de restauratie en behandeling wordt de slede vermoedelijk geschonken aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel.

Voorafgaand aan de beschrijving van de behandelde slede wordt een korte karakterisering gegeven van de verschillende types in gebruik. Voor de specialistische beschrijving van de waargenomen schade, de restauratie en de conservatie wordt verwezen naar het rapport zelf dat digitaal kan geraadpleegd worden via Universiteit Antwerpen .

Afb. 2. Oude toestand van de arrenslede

Van kaakbeenslede tot (n)arrenslede

Een slede is in wezen niets anders dan een eenvoudige constructie met twee evenwijdige glijders waarop een plaat of bak geplaatst is voor het vervoer van goederen of passagiers. Ze wordt voortgeduwd of getrokken door mensen of dieren over ijs, sneeuw of ook wel modder of andere aarden bodems. Het duwen kan ook gebeuren door de passagier zelf die met behulp van prikstokken poogt het vervoermiddel enige vaart te geven. In de 17de eeuw werden er sledes gemaakt in de vorm van een schelp. De sledetypes hebben een verschillende status, waarbij de prikslede de laagste in rang was. Belangrijker nog dan het type was de beschildering. Vooral dat verleende de slede een hogere status. De beschildering die toegepast werd op meubels, werd ook overgedragen op sledes. De spiegels aan de achterzijde van de slede werden mooi versierd. De binnenkant van de sledes werd beschilderd en aan de buitenkant gesculpteerd. Dat waren pronkvoorwerpen: pronksledes zoals het exemplaar dat hier zal beschreven worden.

Prikslede

De oudste archeologisch gedocumenteerde sledes voor recreatief gebruik in onze streken waren priksledes en hadden als glijdende elementen de onderkaaksbeenderen van paarden. De slede is in de loop van de tijd veranderd. De glijders werden planken van hout met daarop een verbindingsplank. Ter bescherming van het hout werden aan de onderzijden ijzeren glij-ijzers aangebracht. De sledes werden door boeren of wagenmakers gemaakt. Er zijn modellen bekend met zijanten die zowel voor de koetsen, karren en sledes gebruikt werden. Hoe langer de glijders hoe stabielere de sledes werden. Hin-

delopensledes hadden typische kenmerken: de voorkant ging omhoog en de zijkanten waren langer, waardoor ze meer koersvast werden.

Transportslede

Die komt voor een groot deel overeen met de prikslee. De constructie was makkelijker. Dergelijke sledes werden dikwijls door de boeren zelf gemaakt. Hij werd door middel van pen- en gatverbindingen in elkaar gezet. De voorkant of de zijkanten van transportsledes waren voorzien van ijzeren ogen om het getrek of tuigage van de paarden aan te bevestigen. Soms werden op de slede bakken of vlechtwerk gemonteerd om zo meer spullen te kunnen vervoeren zonder de lading te verliezen. De transportslede werd niet alleen gebruikt op sneeuw en ijs maar ook op drassige ondergrond.

Duwslede

Deze sledevorm werd veel in steden gebruikt omdat er niet veel ruimte voor nodig is. Welgestelde mensen lieten hun slede rijkelijk versieren om zich toch in luxe te verplaatsen. Ook gebeurde het dat de vrouw des huizes in de slede plaats nam en de man haar vooruit duwde.

Arrenslede

Het was een luxe slede: een echt statussymbool. Het is een luxueuze en modieuze stadsslede, dit om mede meer macht en aanzien uit te stralen. De arrenslede is sierlijk en kleurig uitgevoerd. De naam is afgeleid van de narrenslede en verwijst naar de bonte kleuren van een narrenpak. Net zoals de nar is de slede bezet met belletjes en met bont en passementwerk opgetuigd. Bij een variante, de Amsterdamse slee, is het kenmerkend dat de kuip breder is en vaak aan de zijkanten voorbij de glijders uitsteekt. Dit biedt de mogelijkheid om in de kuip een bank te plaatsen voor twee passagiers. De bodem van de kuip is smal, de wanden van de achterkant en de zijkanten maken een omhoog gebogen golvende S-vorm. De voorkant van de kuip (de schelp) is smal en buigt naar voren in een C-vorm. De boeg bevindt zich boven aan de glijders die samenkomen met de schulp van de kuip. De boeg wordt vaak bekroond met een dierenbeeld. Achter op de glijders bevindt zich een voetenplank voor de koetsier en zelden een rijderszitje. Het zitje zou een storend effect geven aan de gebogen panelen van de kuip.

Het snijwerk van de slede is vaak van hoge kwaliteit. De gebogen panelen lenen zich goed om sierlijk beschilderd en of verguld te worden met bloemen, ranken en figuren of soms hele taferelen. De kuip werd met kostbaar textiel bekleed.

De arrensleden kunnen onderverdeeld worden in twee types: de eigenlijke arrenslede en de arrenprikslee. Sommige arrensleden hebben een dissel of boom aan de voorkant van de kuip om het trekgetuig (zwenghout en harnas) van het paard aan vast te zetten. De omhoog krullende glijders zorgen ervoor dat de leidsels van de paarden over de passagiers heen zwieren en de slede meer elegantie uitstraalt wanneer de bak omhoog staat. In de 18de eeuw

werden er onder invloed van de steeds eleganter wordende meubelkunst nieuwe types ontwikkeld, zo werden de sledes steeds complexer uitgevoerd. In de 19de eeuw veranderde ook het materiaalgebruik, waarbij niet alleen hout maar ook meer metaal werd toegepast in de constructie. Door de internationalisering werd de stijl meer en meer beïnvloed door de Poolse sledetypes. De kuip werd mooi gevormd en was voorzien van een zitbankje voor de passagier. Om te zorgen dat de passagier niet vol sneeuw werd gespat werd er een scherm van leer geplaatst. Omdat de Nederlanden een mild zeeklimaat hebben, kwamen in onze steken bijna geen gesloten sledes voor, maar eerder kleine, open sledes.

Omdat men zich in de steden graag wilde voortbewegen in een mooie slede, kwam het wel vaker voor dat koetsen werden omgebouwd tot een slede. Men hoefde enkel de wielen weg te nemen en er glijders onder te plaatsen. De koetsier liep soms naast de slede om de oneffenheden van de weg op te vangen met een 'smeerlap'. Die wierp hij onder de slede zodat die er makkelijker over kon voortglijden.

Hoewel er ook arrentikkers bestonden (zie hieronder), was het kenmerkend voor een arrenslede dat het voertuig door een of meerdere paarden werd voortgetrokken. Dit verhoogt de luxueuze uitstraling die bij de arrenslede hoort, aanzienlijk. De paarden zijn versierd met belletjes, mede voor de veiligheid. Men ziet de snelle sledes niet altijd aankomen en het geluid van de bellen reikt verder.

Nu worden er nog steeds wedstrijden met arrensleden georganiseerd door mensen uit dezelfde plaats (dorp) of uit verschillende plaatsen wedijverend met elkaar. (Plaats vermelden?)

Arrentikker

De arrentikker is een eenvoudig type dat voornamelijk gebruikt werd op het platteland. De kuip heeft meer de vorm van een bak behouden, een smalle rechthoekige vorm met afgeschuinde hoeken. Het bankje kan zich bevinden aan de voor- of achterkant in de kuip. In de bodem van de kuip kan een verlaagd gedeelte aangebracht zijn voor de voeten of voor het rijtuigstoofje. Aan de achterkant van de kuip bevond zich het zitje voor de koetsier. De arrentikker werd versierd met snijwerk, voornamelijk op de boegbekroning. Hierin werden vaak dieren afgebeeld of kwam een ornamentale krul voor. Door de hoge kwaliteit van het snijwerk werd de vorm van de slede minder zichtbaar. De beschildering van de slede was kleurrijk en van bladgoud voorzien. De binnenkant van de kuip werd zelden bekleed in contrasterende kleuren. De passagiers hadden vaak een los kussen en een soms rijkelijk versierd kniedeken.

Iconografie

De te restaureren slede is zeer opvallend versierd met een zeer geliefd fabeldier, de griffioen, en een vrouwenhoofd. We schetsen even het uitzicht en de betekenis daarvan.

Griffioen

De griffioen is een van de vele 'samengestelde' mythische dieren. Hij wordt afgebeeld met een kop van een arend met de oren van een paard en het onderlijf van een leeuw. Dit geeft de indruk van grote snelheid. De symboliek van de griffioen is gebaseerd op de kenmerken van de dieren waaruit hij is samengesteld. De adelaar staat voor verstand die in dit wezen samen met de snelheid van het paard en de kracht van de leeuw ervoor zorgt dat het geheel uit elke situatie als overwinnaar tevoorschijn kan komen. Aangezien de griffioen symbool staat voor overwinning wordt die in Griekenland weergegeven als een attribuut van de god Apollo. Griffioenen trokken als zonnedieren de wagen van Apollo langs het hemelruim, en ook de kar van Nemesis, de godin van de goddelijke vergelding. Allerlei fantastische verhalen zijn bekend over griffioenen. Die beweren dat de griffioen sterker is dan acht leeuwen bij elkaar. Terwijl andere dit juist ontkennen en dat hij juist geen leeuw aankan. In de Oudheid meende men dat de griffioen vrouwelijk was en een nest zou bouwen en in plaats van eieren daarin saffieren legde. Kennelijk is dit gegeven niet lang toegepast aangezien het dier in de heraldiek voorgesteld wordt met mannelijke eigenschappen.

De griffioen heeft een verre oorsprong. De oudste afbeeldingen zijn te vinden op monumenten in Egypte, Babylonië en Assyrië. Hij komt voor in de mythologie van de Scythen, waarna die is overgenomen door het oude Perzië en van daar geëxporteerd naar Indië en het oude Griekenland. Volgens de Griekse arts Ctesias van Cnidus, verbonden aan het hof van Artaxerxes II van 404 tot 397 voor Christus, had het fabeldier glanzende blauwe nekveren en zeer vurige ogen : 'Hij is zo sterk, dat hij in de strijd met welk dier dan ook altijd de winnaar wordt. Enkel een leeuw of een olifant kan hij niet aan'.

Het fabeldier werd in onze streken bekend via de Romeinen. In de middeleeuwen geloofde men steevast in het bestaan ervan. De Ierse monnik Scotus schreef in de 9de eeuw dat de griffioen strikt monogaam was. Als griffioenen een paar vormden, was dat voor het leven. Als de partner stierf, bleef de andere alleen achter voor de rest van het leven. Dit kan een aanleiding geweest zijn dat de kerk de griffioen tot symbool van echtelijke trouw maakte. Vanwege zijn dubbel karakter van landdier én luchtdier stond het ook wel eens symbool voor Jezus Christus met zijn goddelijke en menselijke natuur. Als een leeuw heerst hij krachtig over het land. Als een adelaar stijgt hij na zijn verrijzenis naar de hemel. In de katholieke kerk staat de griffioen symbool voor de wereldlijke en geestelijke macht van de kerk. De ridders gebruikten graag dieren als symbool om zich in het strijdgewoel herkenbaar te maken en om zich een bepaalde eigenschap toe te kennen. Afbeeldingen van dieren werden aangebracht op schilden en zegels sinds de oudheid en vroege middeleeuwen. Een eerste verschijning van een griffioen op een Europees wapenschild werd in 1167 in Engeland genoteerd. In de middeleeuwen geloofde men dat paarden een enorme schrik hadden van griffioenen. De rijdieren van tegenstanders zouden in verwarring gebracht worden door de schilden met griffioenen. Het fabeldier werd vooral populair bij adellijke hoven in Po-

len en omliggende landen. De dieren werden gestileerd afgebeeld, waardoor het vanop grote afstand mogelijk was om ze te herkennen. Daarbij werden bepaalde onderdelen sterk overdreven, zoals extreem grote scherpe klauwen en tanden, soms van een andere kleur, en woest rollende ogen. Het dier staat daarbij rechtop, met de poten vervaarlijk in de lucht klauwend. In de heraldiek is de griffioen symbool van macht, strijdkracht en standvastigheid. Tevens suggereert dit fabeldier dat intelligentie met kracht te combineren is.

Vrouwenhoofd

Het boegbeeld van de slede heeft de vorm van een vrouwenhoofd. Op meerdere sleden zijn Diana (godin van de jacht) en Minerva (godin van de wijsheid) afgebeeld. Doordat er veel overeenkomsten bestaan tussen deze godinnen, bleek het niet mogelijk vast te stellen of het bij de onderzochte slede om een van deze godinnen gaat of om een ander vrouwenhoofd. De traditie van een vrouwenfiguur als boegbeeld is ook goed gekend bij oude schepen en bij moderne auto's.

Afb. 3. Vrouwenhoofd voor de restauratie

Aan de hand van schilderijen en prenten is het mogelijk om een stilistisch onderzoek naar de haardracht uit te voeren om de slede te helpen dateren in de 18de eeuw. In het midden van die eeuw bestond de haardracht voor modieuze dames uit een opgestoken krullenkapsel dat gedecoreerd werd met echte of namaak bloemen en parels. Later werd het haar hoog opgestoken en werd veel gebruik gemaakt van pruiken. Tegen het einde van de jaren 1700 droegen de rijke dames het haar meer in losse krullen.

Kunsthistorische context: de sledetraditie aan koninklijke hoven

De slede werd niet alleen als transportmiddel gebruikt maar ook voor vermaak en om status en rijkdom te benadrukken. Dat speelde een grote rol aan het hof van pronkzuchtige koningen zoals van Lodewijk XIV in Versailles. Hieruit is ook de traditie ontstaan om koetsen te overladen met pracht en praal. Denk hierbij aan vergulde beelden, schilderijen en luxueuze bekledingen van die koetsen. Omdat het niet mogelijk was om de koetsen in lange winterseizoenen te gebruiken, groeide ook de interesse voor dure sleden in dezelfde stijl.

Hoe die gebruikt werden, kunnen we afleiden uit het volgende. In de 17de eeuw werden door het hof van Wenen slederaces, eerder parades, georganiseerd. Voor de bevolking was dit een van de populairste gebeurtenissen tijdens de winterperiode. Dergelijke dure evenementen waren voorbehouden aan de keizerlijke familie en de leden van aanzienlijke adellijke families. De heren namen plaats op de bijrijderszitjes en de dames in de kuip van de slee, iedereen in vol ornaat. Via loting werd de samenstelling van de bemanningen en de volgorde van de sledes bepaald. Ze vormden een optocht vanuit de binnenplaats van het keizerlijk kasteel naar de belangrijkste bezienswaardigheden van de stad. In de 18de eeuw werden nog steeds slederaces gehouden door de koningshuizen van Nederland, Duitsland en Oostenrijk. In Frankrijk is tegen het einde van de regeerperiode van Lodewijk XV de interesse in deze races afgenomen. Door de Franse revolutie veranderden de sociale relaties. De optochten werden recreatiever, de sleden lichter, ruimer en comfortabeler. De bestuurder stond niet meer aan de achterkant, maar zat binnenin of aan de voorkant van de slede, soms werd de slede door de eigenaar bestuurd. Op de achterbank was zelfs plaats voor een eventuele bruid. De slede nam ook deel aan andere festiviteiten zoals optochten en maskerades. Deze verschillende vieringen kwamen in verschillende vormen voor bij verschillende bevolkingsgroepen en regio's. Sommige sledespelen zijn voortgekomen uit het trainen van krijgers in de middeleeuwen, zoals het quintain (steekspel) en het ringracen met paarden.

Herkomst van de onderzochte slede

Volgens de eigenaar zijn er mondelinge overleveringen bekend die beweren dat deze slede uit de collectie van Karel van Lotharingen zou komen. Er werden geen inscripties (signatuur, datum) aangetroffen. De slede heeft ooit deel uitgemaakt van de collectie van het Museum van de Folklore te Gent, die collectie kwam later onder het beheer van het Design Museum te Gent. Een gedeelte van de collectie werd af gestoten en via een openbare veiling verkocht, waar de huidige eigenaar de slede heeft kunnen kopen.

Onderzoek van de opbouw

Deze slede is zeer overweldigend van uitzicht, valt in de categorie pronkslede en straalt zodoende de status van de eigenaar uit. De opbouw is als volgt: twee parallel lopende glijders die aan de voorzijde omhoog komen en samen in een punt eindigen. Daarop is een vrouwenhoofd gesculpteerd, ook wel

boegbeeld genoemd. De evenwijdige glijders zijn aan de onderzijde voorzien van ijzerbeslag om de glijeigenschappen van de slede te verbeteren. Tevens voorkomt dit slijtage en aantasting van het hout.

Vanuit deze twee glijders gaan twee stijlen onder een bepaalde hoek omhoog. De twee tegenover elkaar liggende stijlen worden onderling verbonden door een regel, tezamen wordt deze constructie ook wel brug genoemd. Op deze brug is de kuip van de slede gemonteerd, die dient als zitplaats voor de passagier. De vorm van de kuip is als fantasiedier uitgevoerd. Het heeft poten en een staart van een leeuw, de deuren zijn vleugels en de voorkant van de kuip is uitgevoerd met een hoofd en hals van een adelaar. Een dier dat deels leeuw en deels adelaar is, wordt een griffoen genoemd, zoals hiervoren reeds uitvoerig uiteengezet is.

De kuip is op een zelfde manier opgebouwd als een sculptuur. Aan de kuip zijn verschillende planken in horizontale richting bevestigd, waarbij kopshout tegen kopshout gelijmd is waarna de juiste vorm is gesculpteerd. De hals van de griffoen is gedeeltelijk hol, deze is samengesteld uit verschillende op elkaar gelijmde delen, volgens een techniek die ook wel stapelwerk genoemd wordt. De houtrichting is niet altijd hetzelfde. Hoofd en snavel zijn twee losse elementen, later met nagels vastgezet.

Achter de kuip is een rijderszitje bevestigd dat met behulp van een hoekijzer met de kuip is verbonden. Midden op het hoekijzer is in een hoek van 45 graden een ijzeren stang geplaatst. Deze stang heeft in het midden een versieringselement (knoop), die ook zorgt voor versteviging van de constructie. Op de glijders zijn aan weerszijde sneeuwschoenen voor de bestuurder bevestigd. De steunplankjes in de vorm van een voet zijn vastgeschroefd en -gespijkerd op de glijders. Het leer bevestigd aan de voorzijde zorgt ervoor dat de voet niet van de plank afglijdt en meer grip heeft.

Vermoedelijk gaan de aan de paarden bevestigde teugels door de ringen die aan de voorzijde van de glijders zijn bevestigd. Deze ringen zorgen ervoor dat de slede niet omkantelt of beschadigd wordt indien het paard wendt of keert. De glijders en brug zijn donker rood, de griffoen donkergroen. Alleen het boegbeeld in de vorm van een hoofd is goudkleurig.

Beschrijving van de originele onderdelen

Glijders of glijhouten:

De glijders zijn twee balken waarmee de slede voort kan glijden. Deze zijn naar de voorkant omhoog gebogen en worden verbonden door een versiering in de vorm van een vrouwenhoofd. De twee balken zijn door middel van een liplas verbonden. Voor meer stevigheid zijn bij de verbindingen metalen platen aangebracht. De onder de kuip liggende balk is grotendeels vlak en gaat aan de voorzijde een stuk omhoog. Het is nog niet bekend of het hout gebogen is ofwel dat met behulp van een mal het beste stuk hout uit een plank gehaald is, lettend op de nerfrichting van het hout. Als de nerfrichting van het hout te kort is kan deze breken door de kracht die de balk moet on-

dergaan. De twee balken onder de kuip staan schuin aan elkaar waardoor de glijders aan de voorzijde samenkomen.

De twee balken aan de voorzijde van de slede hebben een grotere kromming, dit om te voorkomen dat de slede vast komt te zitten in de sneeuw. Bij deze balken is ook nog niet bekend hoe de kromming bekomen werd: door het hout te buigen of uit een plank te zagen. De twee uiteinden van de glijders zijn aan de voorzijde met elkaar verbonden door een knoop in de vorm van een vrouwenhoofd. Vermoedelijk werd het gesculpteerd hoofd over de twee uiteinden geschoven en vervolgens met een schroef vastgezet. Het hoofd is uit verschillende planken opgebouwd. Aan weerszijde zijn guirlandes van gesculpteerde bloemen als versieringselement aan de glijders gemonteerd. Tussen de glijders is een metalen staaf met in het midden een versieringselement bevestigd die de glijders verbindt en die hoogstwaarschijnlijk gebruikt werd om de teugels te geleiden.

Afb. 4. Achterkant voor de restauratie

Bruggen

De glijders worden verbonden met bruggen waarop de kuip is gemonteerd. Vanuit de glijders staan twee parallel staande stijlen onder een bepaalde hoek, dit omdat de kuip smaller is dan de ruimte tussen de glijders. De stijlen die tegenover elkaar staan, zijn verbonden door een regel. De stijlen worden

door middel van een pen en gat verbinding met de regels en glijders verbonden. De kuip is met bouten en moeren aan de regels gemonteerd.

Kuip

Meerdere stukken verlijmd hout werden in kuipvorm gesculpteerd met verschillende gutsen en beitels. Deze manier van werken werd ook in de beeldhouwkunst toegepast. Dat de kuip niet uit een massieve boomstam gemaakt is heeft verschillende redenen. Om het figuur met alle uitstekende delen te vervaardigen uit een massieve stam en het zitgedeelte uit te hollen is een grote stam noodzakelijk met als gevolg veel houtverlies. Vanwege de verschillende houtrichtingen kunnen barsten ontstaan door het krimp- en zwelgedrag van het hout. De kuip is opgebouwd uit drie planken die aan de buitenzijden breder zijn. Hierdoor is de grove vorm al meteen aanwezig. De overige houten planken zijn hieraan gelijmd, rekening houdend met de richting van het hout omwille van het krimp- en zwelgedrag en met de nerfrichting omwille van het sculpteren. De overgangen van de verschillende delen zorgen bij het sculpteren hierdoor niet voor moeilijkheden.

Opgemonteerde bijkomende onderdelen

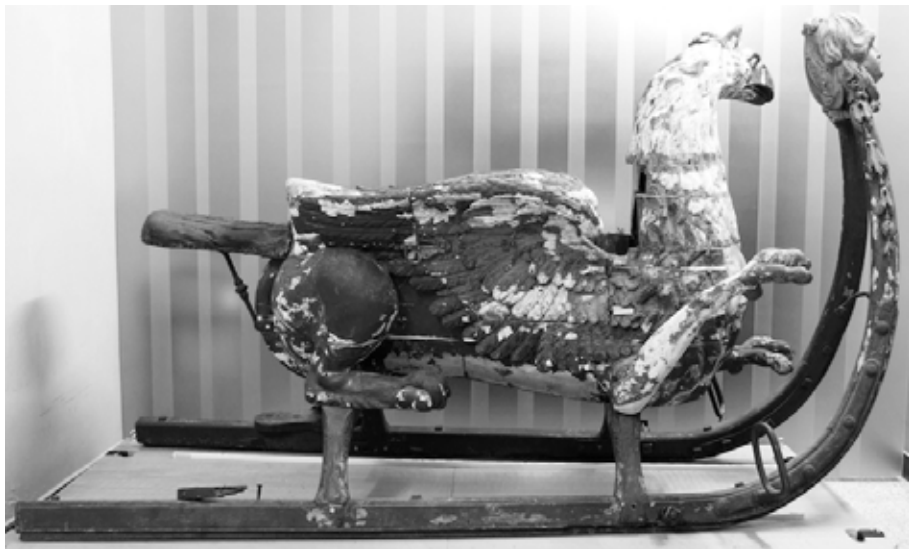
Sommige onderdelen werden aan de kuip gemonteerd: de voorpoten, hals, kop en de deurtjes. De voorpoten zijn uit drie delen opgebouwd, waarbij de zijtenen later aangelijmd en genageld zijn. De hals bestaat uit drie elementen die met verschillende verbindingen aan elkaar gemonteerd zijn. Het bovenste gedeelte is in een soort S-vorm en is geheel uitgehold. Het middelste deel is gedeeltelijk uitgehold en voorzien van een pen en daarmee aan het bovenste deel verbonden. Het onderste deel is helemaal hol en aan het middelste deel gelijmd en later aan de kuip bevestigd. De kop bestaat uit twee delen en is gedeeltelijk uitgehold waarbij het kernhout verwijderd is, waardoor het gewicht en de kans op krimp- en zwelgedrag van het hout verminderd is. Om de holte af te sluiten is de snavel als los element later hieraan gelijmd en genageld. Vermoedelijk werden de deurtjes en de kuip in één geheel gesculpteerd, zodat de vormen goed doorlopen, waarna de deurtjes losgemaakt zijn om ze als bewegend element te kunnen gebruiken.

Houtsoorten en metaal

Er zijn verschillende houtsoorten voor de slede gebruikt. De glijders zijn in olmen- (iepen)hout vervaardigd. Dit werd vastgesteld met microscopisch onderzoek. Aangezien de glijder helemaal gepolychromeerd is bemoeilijkt dat het onderzoek. De kuip is van een zachtere houtsoort gemaakt: lindenhout (*Tilia*) om het sculpteren te vergemakkelijken. Deze houtsoort heeft een fijnere en homogener structuur en is licht van kleur en gewicht. Er zijn verschillende metaalsoorten voor de slede gebruikt, onder andere om meer stevigheid aan de constructie van de slede te geven: smeedijzer, lood en zink. De slede is voorzien van vlakke scharnieren, die van vrij brede platen zijn gemaakt.

Polychrome afwerkingslaag

De houten drager is beschermd tegen de weersinvloeden met behulp van een polychrome afwerkingslaag. De slede is in verschillende kleuren beschilderd, de bovenste verflagen bevatten de kleuren rood en groen. Ondanks verschillende onderzoeken kon niet met zekerheid vastgesteld worden om welke pigmenten het gaat. Het bindmiddel dat bij de slede toegepast kan zijn, is lijnolie.

Afb. 5. Zijgezicht van de arrenslede voor de restauratie

Vergulden

Het boegbeeld van de slede is bedekt met een goudkleurige laag. Dit hoeft niet per definitie goud te zijn het kan ook een bladgoudimitatie zijn, zoals koperblad. Het onderscheid kan gemaakt worden doordat het koperblad gevoelig is aan oxidatie, zichtbaar als groene vlekken. Bij goud komt dit niet voor. Het bladmetaal is vermoedelijk met mixtion aangebracht. De mixtion is op basis van olie bestand tegen vocht. Uit het sequentieel verflagenonderzoek bleek dat de deze pronkslede in aanvang helemaal verguld was, in een later stadium rood geschilderd. De huidige groene verf is wellicht een vrij recente toevoeging.

Bekleding

De opbouw van de binnenbekleding van de slede is als volgt: voor de vulling van de stoffering is paardenhaar gebruikt, op zijn plaats gehouden door een ingenaaide jute doek. Over de jute doek werd een hoogpolig katoenweefsel aangebracht in drie verschillende kleuren: wit, geel en bruin in streep patroon, mogelijk om een dierenvacht te imiteren. Dit is een zeer zeldzaam overblijfsel. Vermoedelijk is in een latere periode over dit hoogpolige weefsel

een ander doek geplaatst: een toile cirée (tafelzeil). Dit weefsel heeft een waterafstotende laag. Om alles mooi af te werken is aan de randen een pasement aangebracht.

Om textiel waterafstotend te maken kan een laag met verven en lakken op de voor- of achterzijde van het weefsel aangebracht worden. Als de laag op de voorzijde komt, krijgt het weefsel het uiterlijk van kunstleer of wasdoek. Om de uitstraling van het textiel te behouden kan de laag aan de achterzijde van het weefsel aangebracht worden. Men maakte vroeger weefsel waterafstotend door het te behandelen met zeep en aluin, of door het weefsel met een stuk paraffine in te wrijven en daarna met een warm strijkijzer in de stof te doen dringen. Ook in de industrie werden paraffinehoudende emulsies aangewend.

Een restauratieproject onder leiding van Charles Indekeu, senior docent, en Vincent Cattersel, doctoraal onderzoeker, uitgevoerd door de studenten Patty Harts, Dieter van Mol, Francis Berry, Kathleen Lauwereins, Suzanne Peeters en Arne Libert en twee Kroatische Erasmus-exchange studenten.

Universiteit Antwerpen, Faculteit Ontwerpwetenschappen.

Opleiding Conservatie-restauratie

Blindestraat 9

B-2000 Antwerpen

charles.indekeu@uantwerpen.be, vincent.cattersel@uantwerpen.be

MET DE RELIEKEN VAN DE HEILIGE AMELBERGA VAN GENT NAAR TEMSE.

Vergeeten jaarlijkse bedevaart (tot 1539) van de Sint-Pietersabdij, tegenhanger van de Sint-Lievensprocessie van Sint-Baafs

Luc Devriese

Afb. 1. Beeld van de heilige Amelberga voorgesteld als martelares en non in een wat ongewone positie: met de voeten op een grote vis (overgenomen uit Claes J. en A., 2009, Sanctus, Davidsfonds, Leuven).

In een bijdrage over de Wijzemanstraat en omgeving verschenen in Ghendt-sche Tydinghen 2017 nr. 2, werd kort melding gemaakt van de Sint-Amelberga verering van de zusters-penitenten in een verdwenen klooster dicht bij de Sint-Jacobskerk (1). De Sint-Amelbergastraat ontleent er haar naam aan. Hoe kwam de cultus van die figuur daar terecht? We mogen aannemen dat dit gebeurde via de Sint-Pietersabdij, patroon (voogd) van het kloosterke (2).

Afb. 2. Een heiligenprentje ('santje') uit de daarin gespecialiseerde Antwerpse ateliers Fruytiers (overgenomen uit Claes e.a., 2005): Amelberga met tegen haar aan vleiende steur, martelarenpalm en koninklijke attributen.

Deze abdij promootte die heilige maagd en probeerde haar zelfs als tegenhanger op te voeren van Sint-Lieven. Dat had ze nodig want Lieven hoorde bij de concurrerende abdij Sint-Baafs en was erg populair. Hoewel al bijna een half millennium geleden opgeheven, is de jaarlijkse Sint-Lievensprocessie van Gent naar Sint-Lievens-Houtem nog steeds heel bekend, zelfs berucht.

Totaal vergeten daarentegen is de analoge, eveneens jaarlijkse Sint-Amelbergabedevaart van Gent-Sint-Pieters naar Temse, waar de heilige maagd Amelberga stierf en begraven werd. Tot op heden wordt in Temse de 'Wegom' gestapt, een bedevaart met de relieken (overblijfselen) van de heilige, 23 km langs de vroegere parochiegrenzen en langs meerdere kapelletjes (3). Naast die bedevaart is er nog een tweede reden om Amelberga even terug onder de aandacht te brengen, en wel de associatie van deze figuur met de voor Gent erg belangrijke Schelde en de erbij horende scheepvaart en riviervisserij.

Een typisch Merovingische volksheilige

Heiligen uit de vroege middeleeuwen, meer bepaald uit de Merovingische-Karolingische tijd, balanceren nog op de grens van het geloof in een magische wereld in overgang naar een christelijk geloof in één God en de daarmee samenhangende regelgeving door sterke kerkelijke organisaties. Wellicht om ze te helpen legitimeren werden vroegmiddeleeuwse wonderdoeners die lokaal als heilige beschouwd werden, door de veel latere opstellers van hun levensverhalen meestal geassocieerd met de koningshoven of wat daarvoor in die tijd moest doorgaan. De meest wonderlijke avonturen werden aan hen toegeschreven.

In het geval van Amelberga die leefde in het laatste kwart van de zevende eeuw – begin achtste eeuw, was het niet anders. Ze zou geboren zijn ergens in de Ardennen, en volgens een heiligenleven ('vita') zowat drie eeuwen later opgeschreven door Goscelin van Sint-Bertijns, zou ze behoord hebben tot de Pepijnse hofmeierdynastie die de macht van de Merovingische koningen overnam (4). Ze werd opgevoed in het Haspengouwse klooster van Munsterbilzen door haar heilige tante Landrada. Vandaar dat we ze ook als Amelberga van Munsterbilzen betiteld zien. De jonge vrouw voelde zich geroepen om als maagd de Heer te dienen, maar kwam onzacht in aanvaring met een machtige afstammeling van de Pepijns. Volgens het meest bekende verhaal zou dat Karel Martel geweest zijn. Toen die Amelberga tot vrouw wou nemen, vluchtte ze. Nadat de geweldenaar haar in het Oudenaardse te pakken kreeg, verzette ze zich hevig: ze wou immers haar aan God gewijde maagdelijkheid bewaren. Karel brak of ontwrichtte zelfs haar arm, hetgeen de jonge dame meteen de martelarenpalm opleverde. Volgens de overlevering gebeurde het vergrijp in Mater, nu deelgemeente van Oudenaarde dicht bij de Schelde. Het dorp hield er Sint-Amelbergabronnen en dito water aan over, samen met een kapel.

Een niet bijster fraaie episode. Daar kan men zich wel een paar vragen bij stellen: Karel Martel is dat niet de grote held van de slag van Poitiers, bijgevolg

de meest succesrijke verdediger van het Roomse geloof tegen de oprukkende islamitische moren? Zou uitgerekend een dergelijke heroïsche figuur zich tot zoiets vuigs verlagen? Om dit te begrijpen moet men weten dat Martel zich op nogal drastische wijze bezittingen toe eigende die door de Merovingische koningen nog niet al te lang tevoren aan de vele toen gestichte abdijen geschonken waren. De gronden had hij nodig om zijn helpers te belonen en hen aldus als leenmannen aan zich te binden. Dat systeem was de basis van de feodale maatschappij. Zelfs zijn overwinning bij Poitiers die de opmars van de moslims definitief stopzette, maakte hem tijdens de middeleeuwen niet bepaald populair bij de monikken, de enigen die de pen hanteerden in die tijd. Andere versies van Amelberga's verhaal houden het bij Pepijn de Korte en zelfs Karel de Grote die jacht maakten op de heilige maagd en op dezelfde manier haar arm of schouder teisterden. Niet onterecht dus dat Amelberga vooral aanroepen werd tegen arm- en schouderlijden (5). In de door geestelijken opgeschreven heiligenlevens is er nergens sprake van bescherming tegen kwaadaardige watergeesten, zoals in het vorige GT-artikel verondersteld werd. Maar dat is ook niet te verwachten: in kerkelijke kringen werd elke referentie naar dergelijke creaturen geweerd. Zij hoorden immers thuis in het heidense volksgeloof. Een speciale associatie met mythische waterwezens valt wel af te leiden uit wat volgt.

Naar Temse met wonderbaarlijke vissen: steuren

Dat Amelberga aanroepen kon worden ter bescherming tegen watergeesten is best mogelijk gezien haar intieme associatie met het waterleven die we zien in een tweede, beter bekende cultusplaats. Die is eveneens te zoeken aan de Schelde: in Temse, een flink eind stroomafwaarts, waar Amelberga zich met haar volgelingen zou vestigen. Ze werd er trouwens naar toe gebracht op de rug van een grote vis, volgens de latere overlevering een steur (*Acipenser sturio*). Steuren leven in onze kustwateren en trekken tijdens het voorjaar en in de vroege zomer riviermondingen in om zich voort te planten. Die grote slanke dieren, die 2 tot 3,5m kunnen meten, uitzonderlijk tot 6m lang en 400kg zwaar worden, doken in vroeger eeuwen nogal eens in de Schelde op. Dergelijke grote beesten spraken tot de verbeelding, dat spreekt vanzelf.

Nadat Amelberga zich in Temse met haar volgelingen gevestigd had, gebeurden er tal van wonderen waarbij bij voorkeur grote vissen, steuren, een belangrijke rol speelden. Een meisje uit haar gevolg dat kruiden aan het verzamelen was op de oevers van de Zenne bij Vilvoorde, kwam dood van schrik op de (toekomstige) heilige toegestormd: ze dacht dat een grote vis uit het water naar haar toesprong om haar te verslinden. Amelberga begreep onmiddellijk dat de vis zich als voedsel wou aanbieden (afb. 1 en 2). Ze trok erop af en op haar bevel moesten de toegesnelde vissers vleesstukken uit de steur snijden die kalm bleef liggen en op die manier nog geruime tijd voor voedsel zou zorgen. Levende vers! Op een andere keer kwam men haar melden dat het Scheldewater bloed geworden was, of minstens bloedrood. Dat vreemde

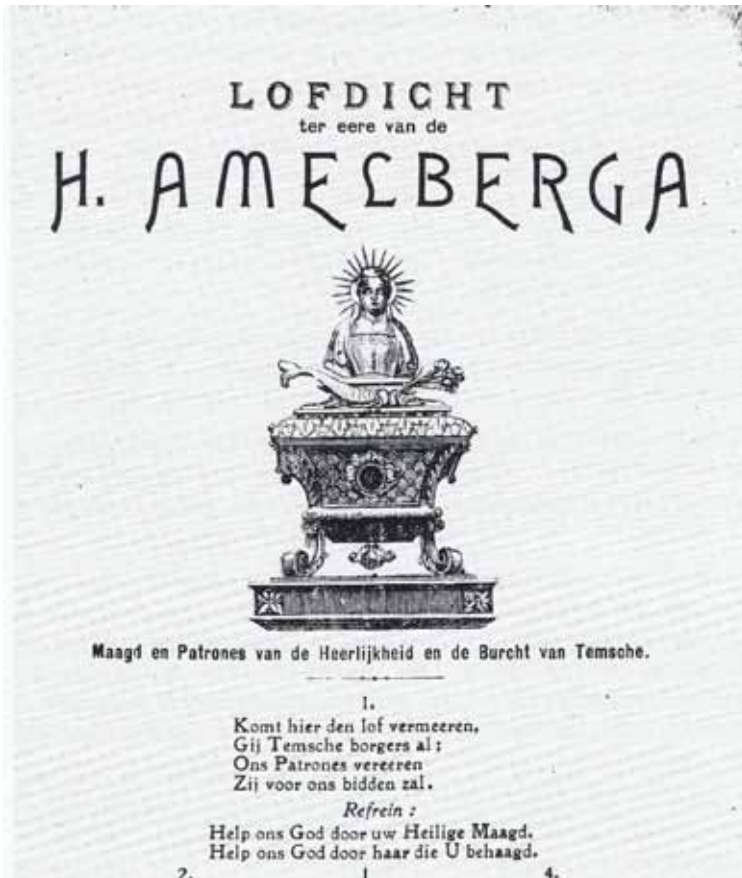
verschijnsel wist de reine maagd te bezweren en ook dat wonder leverde flink wat smakelijke vis op.

Uiteindelijk stierf Amelberga in Temse en ze werd er begraven. Haar relieken zouden er blijvend vereerd worden. Met dergelijke wondere daden van de heilige aan of in het water mogen we Amelberga beschouwen als een 'rivier-heilige', mocht dat begrip bestaan, zelfs als een 'Scheldeheilige'. In Temse werd ze opgevoerd als beschermheilige van de schippers (6). In een lang dichtwerk (afb. 3) stelden de Temsenaren het als volgt voor:

'Siet ons rivieren en schepen gaen swieren,

Wilt Amelbergh rein maegt ons bestieren,

Als wij u groote glorie gaan vieren (bis)'.

Afb. 3. Drukwerkje met een voorstelling van het reliekschrijn van Sint-Amalberga in Temse en de aanhef van een lang gedicht haar ter ere (uit Ruys, 1959).

Verhuis naar Gent

In Temse mengde zich echter een derde speler in het verhaal, een machtige speler, nog maar eens aan de Schelde te situeren: de Gentse Sint-Pietersabdij, toen Blandinium genoemd. Het kan trouwens geen toeval zijn dat zowel Mater als Temse door schenking bezit waren van de abdij. Deze zag wel wat in de heilige relieken van Temse. De monniken planden een verhuis naar een veel prestigieuzer plek, hun eigen abdij op de Blandijnheuvel uiteraard, nagenoeg halverwege tussen Temse en Mater aan de Scheldeoever. Ze gingen de stoffelijke resten in Temse halen om aan hun eigen reliekenschat toe te voegen. De overbrenging gebeurde in de periode 863-879 (7).

De arme vissers, schippers en boertjes uit het arme plaatsje hadden daar geen verhaal tegen. 'Roven' was het niet wat de Pieterlingen deden: het dorp was hun 'eigendom', immers. Bovendien kwam de heilige een handje toesteken om zichzelf, of althans haar stoffelijke resten, te verhuizen. Dat gebeurde met behulp van een wonder. Toen het bootje met haar lichaam in Temse van wal stak, schoten twee enorme steuren te hulp om het vaartuigje met zijn kostbare inhoud voort te stuwten naar Gent. Als dat geen onbetwistbaar teken van instemming was voor de reliekenverhuis! De latere hagiografen van Amelberga haastten zich om als verklaring van de operatie de Noormannen te laten opdraven. Dat lijkt overigens best mogelijk. De chronologie klopt. De streek onderging in 879 de ergste Vikingenraid. Tegen deze heerschappen had Temse immers niet het minste verweer, terwijl de abdij zich ondanks minstens één verwoesting en een kortstondige vlucht van de monniken, uiteindelijk toch kon handhaven op de Blandijnheuvel. Dit in tegenstelling tot hun collega's van Ganda (de Sint-Baafsabdij) die zich tientallen jarenlang in de Champagnestreek moesten schuilhouden met o.m. hun grootste schat: het gebeente van de heilige Bavo.

Sint-Amelberga verering in Gent en jaarlijkse processie naar Temse

In de geschriften van de Sint-Pietersabdij duikt de naam pas in 941 op. Ze was niet de enige heilige die er speciaal vereerd werd. De abdij had een reliekenschat van zo maar eventjes acht of tien heiligen, actueel meestal volslagen onbekenden (8). Ze werden bewaard in een bijzonder kunstige 'IJzeren Zolder'. Die was in de prachtig beeldende woorden van Marcus van Vaernewijck: 'so constich ghemaect dat hij uyt den pavemente schijnt te groeyen. Hy is zeer wel verdeelt, en daer-en-boven met zulke aerdige kronkel- en vlechtwerken verciert, dat men soude zeggen dat den meester die hem gemaect heeft het yzer konde behandelen ende buygen als(of) het wasch geweest had' (9). Het was Amelberga die in Gent uitgroeide tot de meest populaire heilige van de abdij. Ze moest en kon het opnemen tegen Sint-Lieven, die andere legendarische volksheilige van grote concurrent Sint-Baafs. Zo kenden de jaarlijkse Sint-Amelbergaprocessies een grote volkstoeloop. Ze werden ingericht door twee broederschappen, 'confrérieën', of gilden: een van 'Sint-Amelberga-Binnen' (in Gent, Sint-Pietersdorp) en een tweede van 'Sint-Amelberga-Buiten'. Deze laatste recruteerde niet in Temse, maar vermoedelijk in de uitgestrekte

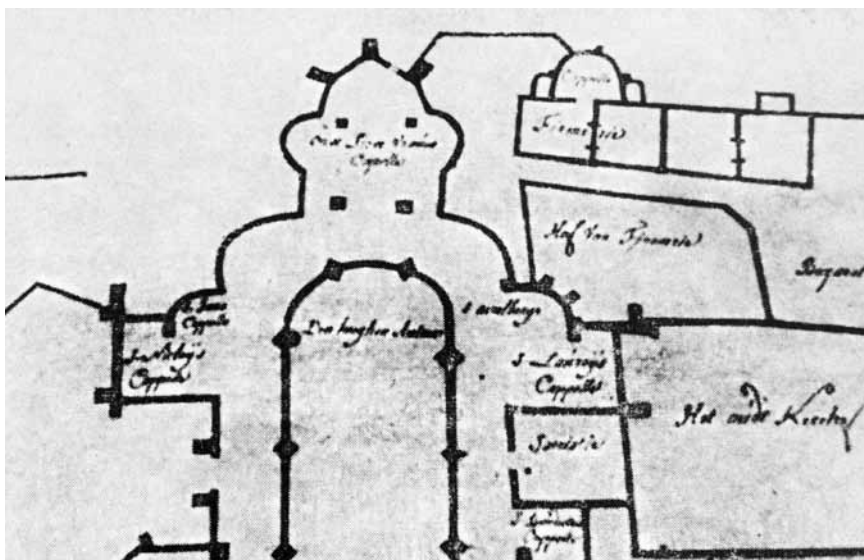
Sint-Pietersheerlijkheid grenzend aan het Gentse grondgebied. Deze dubbele structuur bestond wellicht niet vanaf het begin, maar zeker in een latere fase. Ieder jaar bracht men de 'fiertel' (reliekenschrijn) van de heilige naar Temse en terug. Meer dan waarschijnlijk trokken niet enkel de eigenlijke gildeleden naar het dorp aan de Schelde, maar ook familieleden en vrienden. Ze konden er zowel over land als te water naar toe. Wellicht ontstond dat gebruik om een belofte te vervullen of een schuld aan de Temsenaren te delgen. Die hadden immers ook recht op 'hun' heilige in haar eerste rustplaats.

In de oudere literatuur waren er daarover weinig gegevens beschikbaar. Dankzij het werk van Paul Trio over de Gentse broederschappen weten we iets meer (10). Die semi-religieuze verenigingen, nu vergeten, waren ooit zeer belangrijk in het stadsleven. Een eerste vermelding van de broederschap van Sinte Amelberga dateert van 1182-1183. Het betreft een tekst met de goedkeuring van niemand minder dan de paus om de bijzetting van leden van de broederschap in de begraafplaats van de abdij toe te laten. Uit de bewoordingen valt af te leiden dat de vereniging toen al bestond, hoe lang valt onmogelijk te achterhalen. Uitzonderlijk vroeg is dat niet: dergelijke broederschappen werden in andere abdijkerken elders in het land al in de negende eeuw genoteerd.

In die vroegste vermelding is er sprake van de confrérie (confratria) van Sint-Pieter en Sint-Godewale. Deze laatste was een Bretoense kluizenaar en bisschop waarvan de relieken om nogal obscure redenen in de abdij terecht gekomen waren. Niet zoveel later, in 1226, wordt Sint-Pieter vervangen door Amelberga. Dit kan enkel verklaard worden door de toenemende populariteit van deze lokale heilige vanaf de jaren 1100. In de daaropvolgende eeuw zou ze haar Bretoense collega in de praktijk overvleugelen en mettertijd nagevoelg heelmaal verdringen.

Sinds 1341 konden de Amelbergabedevaarders een vermindering van hun zondenschuld (aflaten) bekomen. Dat hadden ze misschien wel nodig. In 1402-1403 wordt een Amelberga-altaar in de abdijkerk vermeld en even later een kapel met dezelfde naam. Op het zogenaamde Rode Plan, een 15de-eeuwse plattegrond van de romaans-gotische abdijkerk, voorganger van de huidige, staat de kapel weergegeven zuidoostelijk naast 'den hooghen auter', dicht bij 'het oude kerckhof', een prominente plaats (afb. 4). Bij plechtigheden in de Amelbergakapel en in processies voerden de leden van de twee broederschappen 'den ghuldenkleede' (gildeklee) mee. Was dat een kostelijk uitgevoerd klee om over het reliekschrijn te leggen? Of was het een baarklee om de kist van overleden leden te bedekken tijdens lijkdiensten bij het Amelberga-altaar? Uit de jaren 1438-1444 bleef een ledenregister bewaard van de gilde (broederschap) die formeel nog steeds de naam Gode-wale associeerde met die van Amelberga. De leden waren zowel vrouwen als mannen: 'Dit zijn de guldebroeders en de guldezusters ...'. Aan het hoofd stond ofwel één deken ofwel twee (voor de twee geledingen). Een gelijkaardige indeling bestond in de Sint-Baafsabdij waar een Sint-Lievens broederschap 'van binnen' en een 'van buiten' actief waren (11). De gelijkenis tussen

de vereringen en processies in de twee abdijen is opvallend, in elk opzicht, tot en met hun beider einde.

Afb. 4. De kapel 'S. Amelberge' rechts van 'Den hoogen Autaer' in de zuidelijke oksel van de kooromganging op het zgn. rode plan (15de eeuw, bewaard in het Rijksarchief Gent, detail overgenomen uit Van Driessche, R., 1980, *De conventuele gebouwen van de Sint-Pietersabdij*. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, deel 34, p. 24).

Het einde in Gent

De jaarlijkse processiegang naar Temse werd net als die naar Sint-Lievens-Houtem ten tijde van keizer Karel verboden. We mogen met Charles-Louis Diericx, de eerste Gentse geschiedschrijver die er van gewaagt in 1816, aannemen dat het er ook luidruchtig en 'zondig' aan toe ging, vooral bij de terugkeer uit Temse, waar er al duchtig kermis (kerkmis) gevierd was. Vermoedelijk werden beide evenementen door dezelfde keizerlijke maatregel getroffen. Het Memorieboek van de stad Gent vermeldt: 'Item, in dit jaer was afgebrocken 't gulde van Sinte Amelberghe van binnen, dat zij niet meer te Temse zouden rijden' (12).

Buiten de processie en de broederschappen zijn er weinig gegevens beschikbaar over de Gentse Amelbergaverering. Er bestond een Sint-Amelbergadag (10 juli) die in de schepenenboeken genoteerd werd. Zoals al eerder beschreven, moesten de zusters penitenten bij Sint-Jacobs jaarlijks op die dag een wassen kaars offeren aan de heilige en dat moest in de abdij gebeuren, wellicht bij haar reliekschrijn.

De Gentse relieken werden bij de tweede beeldenstorm van 1579 vernietigd, samen met de kunstige 'IJzeren Zolder' en de abdijskerk zelf. De verdwijning van het reliekschrijn gaf de genadeslag aan de Gentse Amelbergaverering. Zelfs de herinnering aan de processie verdween, althans in Gent. Voor zo-

ver ons bekend bleven er in de Gentse kerken geen relieken of afbeeldingen van Amelberga bewaard. Enkel de straatnaam bij Sint-Jacobs bleef bestaan ... maar dat is slechts schijnbaar. De naam was ook daar compleet vergeten. Het was de advocaat, verzamelaar-folklorist en dichter Jos Vermeulen die de heilige zo'n zeventig jaar geleden opviste en haar gebruikte om de vroegere Kleine Penitentenstraat te herbenoemen. Dat was eigenlijk een klein steegje (afb. 7) dat zijn oude penitentennaam niet mocht behouden.

Afb. 5. De Sint-Amelbergastraat gezien vanuit de Baudelostraat (foto 2017).

Ook het verdwenen Steurstraatje heeft er mee te maken. We begrijpen nu waarom. Het steegje verbond het Anseelepleintje met de vroegere Grote Penitentenstraat dicht bij het klooster. De naam zou afgeleid zijn van een daar gevestigde herberg De Steur (het Steurken), maar het is zeker niet te ver gezocht die te verbinden met de Amelberga verering direct in de buurt. Deze in meerdere steden voorkomende huisnaam is immers elders stevast te vinden in de omgeving van de vismarkt. Ook in Gent had je en heb je nog steeds

de Grote en de Kleine Steur aan de vroegere vismarkt, de huidige Groentemarkt (13). Bij de kaalslag en transformatie van de hele wijk ten noorden van de Vrijdagmarkt aan het begin van de vorige eeuw werd de huidige Penitentenstraat samengesteld uit de aanzienlijk verbrede Grote Penitentenstraat en dit Steurstraatje (afb. 8). Nu herinnert enkel een mooie steur op een dichtbij gelegen huisgevel in de Wolfstraat (afb. 9) daar nog aan.

Afb. 6. Detail uit het stadsplan Gevaert en Van Impe (1870, kopie in DSMG). Rue de l'Esturgeon (Steurstraat) werd verbonden met de Grote Penitentenstraat doorheen het voor de aanleg van de Baudelostraat afgebroken bouwblok tussen de vroegere Druif- en Wolfstegen. Dit werd de huidige Penitentenstraat. Onderaan links een stukje van de actuele Sint-Amelbergastraat, toen de Kleine Penitentenstraat.

Aan het eind gekomen van deze toch wel vreemde geschiedenis kunnen we ons afvragen hoe het komt dat enkel het verhaal van Sint-Lieven in Gent in het collectieve geheugen van de (historisch min of meer geïnteresseerde) Gentenaren behouden bleef, terwijl Amelberga volkomen in de vergetelheid geraakte. Historisch gezien zijn ze beide lokale volksheligen van even twijfelachtige herkomst en reputatie (14). Wat uiteraard meespeelde is het feit dat de Sint-Baafsabdij meer intiem verbonden was met de grote Gentse stedelijke gemeenschap en meer bestudeerd en beschreven werd, terwijl het meer excentrisch gelegen Sint-Pietersdorp onderbelicht bleef. Wellicht nog de belangrijkste factor is het feit dat de Sint-Lievensprocessie een politiek kantje kreeg, toen de teruggekeerde Gentenaren, met inbegrip van bijhorende 'Sint-Lievenszotten' of 'duvelkins' hun 'geduchten heere' Karel de Stoute in 1467 een wel heel warm onthaal bezorgden, een 'blijde intrede' die ei zo na op een volksopstand uitdraaide (15). Dat kreeg uiteraard de nodige aandacht in de altijd al grotendeels politieke geschiedschrijving.

Afb. 7. Gevelsteen van het huis De Steur in de (nieuwe) Wolfstraat (foto 2015).

lets analoogs zien we onder Karel V toen een anonieme Frans schrijvende auteur, misschien iemand uit hofkringen - in hedendaagse termen: een embedded journalist - een beschrijving gaf van de excessen waarmee de Sint-Lievensprocessie in de jaren 1530 gepaard ging (16). Dit vormde de basis van wat alle latere auteurs over dat onderwerp ons wisten mee te delen. Daar tegen in gaan, dat proberen te disciplineren, zat trouwens in de geest van die tijd. Dat was niet enkel het geval bij de hervormers die protestanten zouden worden. Tijdens de contrareformatie zouden nog andere volkse semi-religieuze praktijken door de kerkelijke overheid tegengewerkt of verboden worden.

Noten

- 1 Devriese, L., 2017, Wijzemanstraat, Penitentenstraat, Sint-Amelbergastraat en ex-Minnemansteeg. In Ghendtsche Tydinghen, jg. 46 nr. 2, p. 131-144.
- 2 De naam wordt ook als Amalberga geschreven, maar de 'Oost-Vlaamse' lokale heilige mag niet verward worden met Amalberga van Maubeuge, geen reine maagd maar een godvrezende weduwe. Naast Temse, Mater en Gent werd onze maagd ook in nog enkele kleinere plaatsen vereerd. Alfons Van Werveke wijddede een van zijn talrijke krantenartikeltjes in de Gazette van Gent (12 juni 1929) aan de heilige maagd Amelberga. In de reeks Nota's Van Werveke (Stadsarchief Gent) worden zijn notities daarover bewaard. Voor wat Gent betreft is zijn tekst vooral gebaseerd op Diericx, CH.L. (1816), Mémoires sur la Ville de Gand, Gent, deel 4, p. 340. Voor deze GT bijdrage werden de meeste gegevens geput uit een 19de-eeuwse beschrijving van haar leven of vermeende leven: De Roo, P. (1872), De wonderbare maagd Sinte Amelberga. Geschiedenis van haar leven en hare reliquieën, Goemaere, Brussel. In de Ugent bibliotheek, raadpleegbaar via Books.google.
- 3 Ruys, R. (1959), Tot heil van mens en dier. Populaire heiligen in het bisdom Gent, Gent, Verbond Heemkunde Oost-Vlaanderen, p. 35-44.
- 4 Goscelin Sancti Bertini (omstreeks 1050), Vita Sanctae Amalbergae Virginis. Integraal (maar in het Latijn) te lezen op het internet. In een eerste vita in de tiende eeuw opgeschreven door bisschop Radboud van Utrecht is er nog geen sprake van verwantschap met de Pepijns. Het was de Leuvense prof. Léon Van der Essen die de legendarische Merovingische heiligen kritisch ging bekijken, zich baserende op het pionierswerk van de zogenaamde Bollandisten, vooral jezuiten, die vanaf de jaren 1600 de personen opgenomen in de heiligenkalenders bestudeerden aan de hand van de bronnen (Van der Essen L., 1908, Etude critique et littéraire sur les 'Vitae' des saints Mérovingiens de l'Ancienne Belgique, Brussel. In korte versie: Le siècle des saints, 1942). Bij Van der Essen (p. 177-182) de gelijkaardige avonturen van Amelberga met Pepijn de Korte en Karel de Grote met korte aanwijzingen van de vele tegenstrijdigheden in die verhalen, o. a. in de chronologie. Deze auteur die wel wat gewend was, schrijft: '... la légende (van Amelberga) vaut la peine d'être examinée: c'est un exemple instructif pour montrer jusqu'ou peut devier l' histoire d'une sainte sous l'impulsion de l'imagination et de la légende'. En dat ook nog zonder de volke verhalen met sturen en dergelijke die er al door de Bollandisten uitgekuist waren!
- 5 Claes, J. Claes, A., Vincke, K. (2005), Geneesheiligen in de Lage Landen, Leuven, Davidsfonds, p. 24.
- 6 De Roo, P. (1872), p. 383-387.
- 7 Volgens Victor Fris zou de overbrenging in 870 gebeurd zijn (Fris, V., Histoire de Gand, De Tavernier, Gent, 1930, tweede druk, p. 7), 'misschien in 870' volgens de kritische Joseph Walters (Walters, J., 1946, De eerste geloofspredikers op het grondgebied van het huidige bisdom Gent, Van Fleteren, Gent, p. 93). Een uitgebreid bronnenonderzoek bracht aan het licht dat dit tussen 863 en 879 te situeren is, vermoedelijk op een 27 oktober (Huyghebaert, N., 1982, La translation de Sainte Amelberge à Gand. In: Analecta Bollandiana, Société des Bollandistes, Brussel, deel 100, p. 458).
- 8 Volgens de vroeg-zestiende-eeuwse jurist Filips Wielant waren het er acht: Wulfaert, Obrecht, Godewale, Wandregisillie, Berthoud, Winwalocus, Florbert en Amelberga.
- 9 Marcus van Vaernewijck (1568), Den Spieghel der Nederlandscher Audtheyt, later: Historie van Belgis, vierde boek, kapittel 48. Hier geciteerd uit de versie van 1829. Deze auteur voegt nog Ansbertus aan de reliekenlijst van de abdijs toe en

heeft het over 'tot tien' heiligen.

- 10 Trio, P. (1990), De Gentse broederschappen (1182-1580). In: Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, deel 16, p. 23-28.
- 11 Trio, P. (1990), p. 40-42.
- 12 In de gedrukte uitgave Van der Meersch, P.C.(1852), Memorieboek der Stad Gendt, Gent, Maatschappij der Vlaemsche Bibliophilen, deel II, p. 82. De daarin vermelde datering 1530-1531 van de opheffing is volgens Trio foutief. Dat de broederschap 'van buiten' in die bron niet vermeld werd, is verklaarbaar als we aannemen dat deze niet in de bevoegdheid van de Gentse schepenen viel omdat de leden buiten het grondgebied (de 'vrijheid') van Gent woonachtig waren. Maar wellicht stopten ook zij in die tijd hun bedevaart.
- 13 De Potter, F. s.d., Gent van de oudsten tijd tot heden, deel 2, p. 353-355.
- 14 Verhelderend over de mogelijke historiciteit van Sint-Lieven: Walters (1946).
- 15 Arnade, P.J. (1991), Secular charisma, sacred power: rites of rebellion in the Ghent Entry of 1467. In: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde in Gent, jg. 45, p. 69-84.
- 16 Gachard, L.P. (1846), Relation des troubles de Gand sous Charles Quint en 1539 et 1540, Brussel, p. 102-107.

Toemaatje : De KBOV bibliotheek beschikt over een uitgebreide reeks boeken over Heiligen (zie www.cageweb.be) en eveneens een digitaal geïnventariseerd knipselarchief destijds aangelegd door de heer Broeckhoven (KBOV-bestuurder) over Heiligenvieringen in Vlaanderen.

KAT EN KERK. EEN PROBLEMATISCHE RELATIE IN DE MIDDELEEUWEN

Marc Hanson

België telt nu al meer dan twee miljoen huiskatten. De kat is, net als de hond, een gezelschapsdier geworden. Dat is niet altijd zo geweest. De Bijbel spreekt niet over de kat, zelfs niet in de opsomming van reine en onreine dieren. In zijn bekende etymologische encyclopedie in vele delen wijst de Spaanse bisschop Isidorus van Sevilla (zevende eeuw) op de kat (*musio*) als muizenvanger, (*musus*=muis). Dankzij zijn/haar speciale ogen kan het dier zelfs in het donker jagen. De filosoof-theoloog Albertus de Grote (*De animalibus*, 1254-1257) beaamt wat Isidorus schrijft en voegt nog meer details toe. De kat bestaat in verschillende kleuren, laat zich door de mens graag aaien en is zeer hygiënisch. De middeleeuwse monniken vinden de kat aangenaam gezelschap, bijvoorbeeld tijdens het lastige en vaak saaie kopieerwerk. Katten verjagen ook de muizen uit hun tiendschuren, paardenstallen en opslagplaatsen.

Maar vanaf het eind van de twaalfde eeuw wordt de kat meer en meer in verband gebracht met het kwaad en de demonenleer. Geleerde theologen geloven dat Satan werktuigen gebruikt om te trachten de mensheid te beschadigen en zelfs te vernietigen. Zijn belangrijkste werktuig was al eerder de verleidende vrouw, nu komt daar de grote, zwarte kat bij. Weldra verschijnen afbeeldingen waarin heksen vermomd als katten zich meester maken van de mannelijke edele delen. In zijn bul *Vox in rama* (1233) plaatst ook paus Gregorius IX de kat resoluut in deze demonologische context. Ketterse sekten als manicheeërs, albigenzen en katharen (*cathari* is afgeleid van chat) vereren de duivel onder de vorm van een zwarte kat. Zwart wordt beschouwd als de kleur van de dood, het bederf, de lelijkheid en de ketterij. Deze negatieve visie van vooral kerkelijke geleerden sluit overigens aan bij het volksgeloof, dat katten verbindt met magie, hekserij, ongeluk, tegenslag en vrouwelijke seksuele ontsporingen.

Als gevolg van dit alles braken er voor de meeste (zwarte) katten trieste tijden aan. Net als duizenden vrouwen (heksen) werden zij opgejaagd, gekweld, mishandeld en zelfs levend verbrand. Van kattenprocessen of specifieke terechtstellingen van katten in de Nederlanden zijn er echter geen schriftelijke sporen. Maar vanaf de hoge middeleeuwen heeft de Kerk wel een zeer negatief imago van de kat gepropageerd. Dat beeld is zeer lang blijven hangen.

De middeleeuwse literatuur en de iconografische bronnen bieden echter een genuanceerder beeld, zelfs na de twaalfde eeuw. Behalve op de negatieve, wijzen zij ook op de positieve eigenschappen van de kat. Allerlei kunstenaars prijzen de intelligente en onvermoeibare (muizen)jagers en hun schitterende ogen, vooral in het donker. Sporadisch herkennen zij hun onafhankelijke ge-

drag, dat symbool staat voor de vrijheid die ze zelf ook nastreven. Families met namen als Boschat, Caters, Cats, Kets, maar ook Muijs, Muuser, Maus enz. nemen de kat op in hun wapen(schild). Zij staan dus positief tegenover het dier, dat dikwijls in sabel (zwart) wordt afgebeeld. Ook in de toponymie (straten, pleinen, bossen, rivieren, bergen ...) heeft de kat een plaats verworven. Denken we aan Kattenstraat, Katerstraat of plaatsen als Kathoek, Katham, Kattendijke, Katwoude of de Mont du Chat. Ook brouwerijen en herbergen droegen en dragen soms namen die verwijzen naar de kat.

Tekenaars beeldden tegenstanders, bijvoorbeeld humanisten, wel eens af met een kattenkop. Onder invloed van de stigmatiserende kerkelijke traditie overwegen ook bij middeleeuwse kunstenaars toch de negatieve kenmerken van het dier. De kat wordt beschreven of getekend als een sluwe, listige dief. Als je even niet oplet, verdwijnt hij/zij met een stuk vlees, vis of kaas uit de kast of de keuken. Anderen beschrijven de grote luiheid van de kat. Hij/zij slaapt gedurende zeventig procent van de tijd. In Reinaert de Vos (13de eeuw) wordt Tibert de kater, toch meestal voorzichtig, bij de pastoor het slachtoffer van zijn gulzigheid (naar muizen). Ten slotte wordt de kat wellustig genoemd. Schrijvers en kunstenaars verwijzen naar zijn/haar overdreven seksuele appetijt en wild en luidruchtig copuleren. Het vangen van muizen krijgt vaak ook een erotische connotatie. "Sonder mauen muijsen" verwijst in de Lage Landen naar een geheime seksuele relatie. De Duitse auteur Freidank (begin 13de eeuw) stelt: "Eine Metze (hoer) und eine Katze leben nach gleichen Satze".

Epiloog

Pas rond het midden van de zeventiende eeuw kreeg de kat bij de mensen thuis een bescheiden plaats. De meeste katten moesten echter zien te overleven en ze bleven dikwijls het slachtoffer van bruto volksvermaak. Pas vrij recent zijn katten gewaardeerde huisdieren, die zelfs door hun baasjes worden opgespoord bij verdwijning. Toch worden zelfs nu nog allerlei 'menselijke' eigenschappen kritiekloos aan katten toegeschreven. Oude (negatieve) tradities werken soms lang door, ook als het gaat om dieren.

Een man met een knuppel in de hand bedreigt een vluchtende kat met penis en testikels in de bek.

Uit: Vincent de Beauvais, *Speculum doctrinale* (eind 13de eeuw), in Stadsbibliotheek Brugge, handschrift 251, fol. 299 v°. Overgenomen uit E. AERTS, *La relation ...*, p. 214.

Meer lezen

R. VAN UYTVEN, *De papegaaï van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, Leuven, 2003.

C. EVERAERT, *Dierenopvattingen en –voorstellingen in de stand van de kennis in de 13de eeuw (lic.verh.)*, Leuven, 2003-2004.

E. AERTS, *La relation entre l’homme et le chat dans les anciens Pays-Bas au moyen âge et à l’époque moderne. I. Le chat utile, diabolique et imaginaire*, in: *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift*, 2015, deel 84, p. 212-222.

A. Moesen, *De kattenfeesten te Ieper*, *Van Mensen & Dingen*, 3(2005)4 p 377-399.

STRAATNAAMGEVING VANDAAG EN IN HET VERLEDEN

Jean Paul De Cloet

Straatnaamgeving in het verleden.

In het verleden zijn de straatnamen van steden en gemeenten als vanzelf ontstaan zonder enige officiële tussenkomst.

Straatnamen vielen dan ook onder te brengen in de volgende categorieën:

- Bepaalde bodemgesteldheid (Broekstraat, Woestijne, Heide)
- De bestemming die een bepaalde plaats had (Molenstraat)
- Een beroep dat uitgeoefend werd door de bewoners van de straat (Voldersstraat, Huidevettershoek)
- De naam van een of ander huis
- De naam van een belangrijk gebouw (Kerkstraat, Kapelstraat, Hospitaalstraat)
- De aanwezigheid van een bepaalde boom of plant (Krommen Esch)
- Het beeld van een heilige
- Een lokale gewoonte, een gebeurtenis, een legende (Processiestraat, Elfjulistraat)
- De naam van een familie die een eigendom bezat in de straat of die er woonde
- In het verleden werden er maar zelden namen van mensen gegeven aan straten, en straten die naar begrippen genoemd werden kwamen al helemaal niet voor. De gewoonte om straten naar begrippen te noemen is Romaans en kwam hier in Vlaanderen slechts in de Franse tijd in de mode (rue de la Vieillesse, rue de la Fécondité).

Het is pas in de tweede helft van de negentiende eeuw dat er een einde kwam aan deze “natuurlijke” straatnaamgeving. In een grote stad als Gent is het pas sedert 1883 dat de gemeenteraad bepaalde dat het college van burgemeester en schepenen bevoegd was om namen te geven aan de straten.

De gewoonte om gelijkende namen te geven aan alle straten van nieuw aangelegde wijken werd ook pas ingevoerd op het einde van de negentiende eeuw toen er vooral in de steden, en later ook op het platteland volledige wijken ineens gebouwd werden. Zo ontstonden er bloemen-, bomen-, schrijvers-, kunstenaars- en andere wijken. In dergelijke wijken is het niet altijd aan te raden om aan wijkbewoners de weg te vragen. Een sociale wijk waar alle straten naar edelstenen genoemd zijn, roept bij de bewoners telkens dezelfde gedachteassociatie op met als gevolg dat ze de weg niet kunnen tonen in hun eigen wijk.

Straatnaamgeving in de twintigste eeuw.

De Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie

(<http://www.toponymie-dialectologie.be/index.php?l=nl&p=index-ned>)

De Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie werd ingesteld bij Koninklijk Besluit van 7 april 1926, door de minister van Kunsten en Wetenschappen Camille Huysmans. Zoals het Koninklijk Besluit het voorschreef, stelde de Commissie haar reglement en haar programma op; het werd bij ministerieel besluit van 27 december 1926 goedgekeurd.

De Commissie heeft als voornaamste doel de studie van de toponymie en de dialectologie aan te moedigen. Daartoe centraliseert zij alle informatie van wetenschappelijke aard over deze beide disciplines.

Naast het strikt wetenschappelijk domein, is er een ander aspect dat bij de stichting niet expliciet werd bepaald, maar dat gaandeweg een grote rol ging spelen in de activiteiten van de Commissie. Zo kunnen de openbare besturen en talrijke officiële instanties gebruik maken van de praktische diensten van de Commissie bijvoorbeeld inzake de keuze, de vorm en de spelling van plaats- en straatnamen. Nauwelijks een jaar na de oprichting van de Commissie, in 1927, gingen de leden van de Vlaamse afdeling de discussie aan in verband met de spelling van de gemeentenamen.

Het eerste praktische resultaat van de Commissie dateert al van 1929, nauwelijks drie jaar na de oprichting, toen een regeling werd getroffen voor de spelling van namen van de Vlaamse gemeenten. Op 27 juni 1942 verzocht de directeur-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken de Commissie om haar medewerking bij zijn pogingen te verhinderen dat schepencolleges gevestigde namen van straten en pleinen zouden hernoemen.

In 1946 gaf de commissie een brochure van de hand van Jef Leenen uit met als titel "Theorie en praktijk van de straatnaamgeving". Het is deze brochure die mijn voornaamste bron was bij het schrijven van dit artikel. Hieronder heb ik zoveel als mogelijk de zinsbouw en de woordkeuze van Leenen bewaard, om de lezer in de tijdsgeest van 1946 te brengen.

Leenen heeft het vooreerst over de werking van de commissie.

Deze begon haar werkzaamheden met de herziening van de gemeentenamen en andere plaatsnamen zoals die gebruikt werden door de Staats- en Buurtspoorwegen en door de Posterijen. Het doel was vooral om de gemeentenamen te moderniseren en ze weer te geven volgens de spelling van toen. Vervolgens richtte ze haar aandacht op de straatnamen. Het herzien van de straatnamen was een werk dat oneindig veel uitgebreider was dan de herziening van de gemeentenamen, en dat bovendien geen einde kende, aangezien er voortdurend nieuwe straatnamen bijkomen. Bovendien waren het de verschillende gemeentebesturen die beslisten over de schrijfwijze van de straatnamen. Het werk kon evenwel beperkt worden door de straatnamen in een aantal types in te delen en regels op te stellen voor die verschillende types.

In zijn inleiding zegt hij onder meer het volgende:

De naamgeving is een onderdeel van de taalkundige bedrijvigheid van de mens. Namen, meer bepaald eigennamen, zijn ontstaan uit de noodzaak de dingen individueel te onderscheiden. Iedere naam was aanvankelijk een bijnaam, d.w.z. een zinrijke vondst, geen willekeurig etiket. Zo gezien krijgen de namen buiten hun praktisch doel een nationale en historische waarde, en wordt de zorg om de namen een dubbel verantwoordelijke taak voor wie ze in zijn bevoegdheid heeft. Als de taal gans het volk is, dan zit een goed deel van het volk in zijn namen, zo van plaatsen als van personen, en bij nader inzien meer nog in de eerste dan in de tweede. Blijvend verbonden aan blijvende punten van het volksgebied, zijn de straatnamen in vergelijking met de persoonsnamen niet of zo goed als niet onderhevig aan allerlei verandering en verwording. Meer dan onze geslachtsnamen en onvergelyklijk meer dan onze voornamen zijn onze plaatsnamen door de eeuwen heen een trouwe spiegel gebleven van volksaard en volksverleden.

Oppervlakkig gezien lijkt het alsof de opeenvolgende behandeling van gemeente- en straatnamen steeds één en dezelfde zaak blijft, en we bij de tweede maar zonder meer de beginselen zullen hoeven toe te passen die we bij de eerste hebben laten gelden. Als gemeentenamen, of naar het begrip daarmee gelijk te stellen, zijn te beschouwen de namen van alle grotere en kleinere, min of meer zelfstandige woonkernen (stad, dorp, wijk, gehucht, buurt, hofstede: enz.), - en straatnamen zijn alle namen waarmee de voor het verkeer opengelaten ruimten onderscheiden worden. Maar wat oorspronkelijk een dorp was is soms nog slechts een straat in een stad (Kipdorp, Klapdorp in Antwerpen), wat als straat of weg begonnen is heeft het wel eens tot dorp gebracht (Hoogstraten, Lissewege), en een waterplas (meer of mere wat moeras betekent), een beek, een berg kan zowel een dorp als een straat geworden zijn (o. a. Meer in Antwerpen, of Korte en Lange Meer te Gent). Niettemin staan gemeente- en straatnamen thans als twee wel afgetekende groepen voor ons, en zullen we in de overgrote meerderheid van de gevallen zonder aarzelen kunnen uitmaken tot welke van beide een bepaalde naam behoort. Op een klein aantal na zijn alle straatnamen onmiddellijk en duidelijk als zodanig herkenbaar, doordat ze allemaal samenstellingen of samen koppelingen zijn met het woord straat of een woord met verwante betekenis als tweede lid.

I. Oude en nieuwe straatnamen

A. Ontstaan en Vergaan

Voor de gemeentenamen geldt alles samen genomen dat ze zo goed als allemaal in vroeger eeuwen spontaan en rechtstreeks opgekomen zijn uit de gemeenschap, en op de duur, als historisch verjaard, door de overheid bekrachtigd. Als in deze of de vorige eeuw, meestal door kerndeling, nieuwe gemeenten opgericht werden, dan was er steeds een bestaande naam voorhanden, die zonder meer of licht gewijzigd kon dienen; een hoogst enkele

keer moest er voor een heel nieuwe kern ook een heel nieuwe naam gevonden worden. De gemeentenamen zijn in ons land om zo te zeggen zonder uitzondering in een voltooid verleden tijd, langs onopzettelijke, natuurlijke weg in gebruik gekomen.

Van de thans bestaande straatnamen is slechts een gedeelte op dezelfde, natuurlijke wijze ontstaan en hiervan weer maar een gedeelte in een even ver, voor ons afgesloten verleden. Alleen deze straatnamen - die we in het vervolg de historische of (volgens het geval) vo1ksaardige zullen noemen - zijn in dit verband met de gemeentenamen gelijk te stellen. Een even groot, waarschijnlijk

veel groter aantal - verder als moderne of officiële (ambtelijke) te onderscheiden - heeft echter een ander begin gehad: ze zijn en worden nog steeds in een "onvoltooid tegenwoordige» tijd willekeurig "gegeven» door de overheid en opgelegd aan de gemeenschap. Voor de Nederlandse helft van België kwam daar ongelukkig bij, dat daarmee een taalvormende taak in de bevoegdheid was gevallen van die kringen van de bevolking, die het onmiddellijkst onder Franse invloed stonden en bij wie het algemeen gebrek aan Nederlands taalgevoel en Nederlandse taalgezindheid door elkaar genomen de bedenkelijkste graad had bereikt. In haar hele verschijning draagt onze moderne straatnaamgeving een hier meer, daar minder duidelijke on-Nederlandse stempel. De reeks wordt intussen - we mogen zeggen dag aan dag - voortgezet, en hoewel willen en kunnen er over het algemeen onmiskenbaar op verbeterd zijn, geeft de uitslag in zijn geheel gezien toch nog stof tot bedenking.

De gemeenten hebben allemaal de naam behouden die ze van de aanvang hadden. Uiterst zelden heeft het zich voorgedaan dat een stad of dorp in de loop van zijn geschiedenis herdoopt werden (Zerkingen - Sint-Truiden). Anders is het waar het de straten betreft. Straatnamen zijn al uit de aard van de zaak minder vast dan gemeentenamen en zullen dus ten allen tijde wisselvalliger zijn geweest. Maar het is vooral sedert er ambtelijk over de namen beschikt werd, dat het verschil in eerbied voor het overgeleverde ten aanzien van de twee groepen schreeuwend is geworden. In de nieuwe tijd zijn van overheidswege op grote schaal bestaande (historische en moderne) straatbenamingen door andere vervangen, niet echter zonder dat ze zich meestal nog zeer lang, soms onuitroeibaar in de mondelinge omgang van de ingezetenen handhaafden. Officieel ingevoerde vertalingen kunnen we als onwettige mededingers van de ware benamingen op dezelfde lijn stellen. Ook voor het benoemen van straten in nieuwe stadsgedeelten wordt niet altijd uitgegaan van ter plaatse reeds voorbanden zijnde namen, zoals we het we bij het oprichten van nieuwe gemeenten hebben zien doen. Alles samen genomen sluit de moderne officiële straatnaamgeving te weinig aan bij het bestaande en overgeleverde, en wat hiervoor in de plaats komt blijft natuurlijk van hetzelfde gehalte als de hierboven gevonniste moderne benamingen in het algemeen .

B. Beoordeling en Behandeling.

We verdelen dus gemeente- en straatnamen, volgens tijd in oude en nieuwe (historische en moderne), en volgens wijze van ontstaan in volksaardige en ambtelijke (officiële). Doordat de straatnaamgeving ook in onze tijd nog niet afgesloten is, zal die kritiek, door te wijzen op het verkeerde in de bestaande benamingen tevens een waarschuwing zijn om deze fouten niet meer te maken in nog te geven nieuwe straatnamen.

Wat is er onderscheidenlijk te loven en te laken aan de producten van de beide ontstaansvormen? Wat is er enerzijds te behouden en te onderhouden en anderzijds op te geven of te verbeteren? We kunnen de oude en de nieuwe namen vergelijken op het stuk van de taalvorm, de begripsinhoud, de bruikbaarheid, de doelmatigheid.

1. Voor zover het de taalvorm betreft, dus zuiver taalkundig gesproken staan nieuwe en ambtelijke namen niet noodzakelijk beneden oude en volksaardige. Als dat op sommige plaatsen in Vlaanderen toch het geval is geweest en nog is, en als we ons daar rekenschap van geven, dan ligt dat aan de eerst in ongunstige en later weer in gunstiger zin gewijzigde taaltoestanden en -opvattingen. De oude namen, ontstaan in een tijd van taaleenheid en taalgezondheid, zijn vanzelf taalkundig juist en zullen dus uit zichzelf geen aanleiding geven tot kritiek en verbetering. De gedaante waarin sommige straatnamen tot ons gekomen zijn kan wel bezwaren opleveren. De oplossing zal afhankelijk zijn van het antwoord dat men geeft op de vraag in welke mate er aansluiting dient gezocht te worden bij het verleden, dan wel bij het heden. Als we aansluiting zoeken bij het heden, dan stellen we vast dat in overgeleverde straatnamen vaak woorden voorkomen die niet meer bestaan of die we niet meer begrijpen. Het kan ook gebeuren dat ze woorden bevatten die vandaag anders geïnterpreteerd worden dan vroeger de bedoeling was.

Op grond van deze gedachtegang konden en kunnen we ook geen vrede meer nemen met de verouderde spelling van historische gemeente- en straatnamen. Blijkbaar bestond spontaan de strekking, hierin de gewone taalnorm te volgen: de meeste namen van steden o.a. waren al lang vanzelf modern gespeld; maar het besef dat het zo hoorde is in de ongunstige tijd niet sterk genoeg geweest om alle plaatsnamen te doen volgen en de strekking tot regel te maken. De verjonging van de spelling, die voor de gemeentenamen sedert enige jaren een gedane zaak is, dringt zich dus ook voor de straatnamen op. Eén geval is er nu wel waarin een verouderde spelling schijnt te moeten of te mogen worden gehandhaafd. Het gebeurt namelijk dat van het eerst lid van sommige straatnamen, waarvan niemand dat zou vermoeden, archiefonderzoek doet aan het licht komen dat het oorspronkelijk een familienaam was. Als dat effectief zo is, dan zullen dat meestal namen van historisch totaal onbelangrijke en sedert eeuwen volkomen vergeten personen zijn. Een deel ervan is verbasterd tot hedendaagse woorden wat aanleiding tot verwarring kan zijn en vooral bij vertalingen is er verdere verwarring ontstaan. Zo werd de Mutsaertstraat in Antwerpen vertaald tot rue du Fagot, en werd de No-

denaystraat te Gent verbasterd naar Modenaarstraat (rue des Couturières). Het lijkt dus wel dat het hier evenmin nodig is om de verouderde spelling te bewaren, al willen we er ook geen veto tegen stellen. Er is in ieder geval geen reden om aan zulke vanzelf gemoderniseerde spelling kunstmatig weer het oude uitzicht terug te geven.

Op het stuk van de taalvorm vertonen de nieuwe straatnamen, gemaakt in een tijd van taalverbastering en tweetaligheid, voor hun deel in het klein een beeld van wat het Nederlands in zijn geheel in het België van de 19e eeuw geworden was, een beeld van ontredde en verwildering. Werden de namen niet welbewust in het Frans ontworpen en dan om vredeswil maar zo goed en zo kwaad als het ging in het Nederlands vertaald - of niet eens vertaald (Coupure, Gent en Brugge, Perceestraat, Hasselt), dan werden ze toch veelal naar Frans model gedacht en uitgedrukt. De positieve zorg om de taalvorm beperkte zich al te vaak tot het in acht nemen (niet zonder ontsporingen) van de elementaire eisen van spelling en schrijfwijze, en het woekeren van mislukte vertalingen en willekeurige smeedsels in woordkeuze en woordverbinding toont aan, dat in veel gevallen het besef van een Nederlandse of ook maar Vlaamse taalstandaard niet of nauwelijks meesprak.

2. Wat de begripsinhoud betreft, is het verschil ten ongunste van de nieuwe namen geen gevolg meer van de aan ons land eigen taaltoestanden, maar wel rechtsreeks van de overal veranderde wijze van ontstaan. De oude namen, meer spel dan werk van de taalgemeenschap in haar geheel, zijn ongezocht ingegeven door een of andere kenmerkende bijzonderheid die iedereen trof, of althans voor iedereen waarneembaar was. De Groenstraat was een groene straat. Beek lag aan een beek, Berg op een berg. De betekenis van die sprekende namen is nu in een groot aantal gevallen verloren gegaan. Dit had als gevolg dat oude namen verkeerd geïnterpreteerd werden. Zo werd de Kammerstraat te Gent (een kammer is een brouwer) de Kammenstraat. Daartegenover doen in hun geheel genomen de nieuwe namen, waartoe de grote meerderheid van de straatnamen behoort, als minderwaardig vervanggoed aan. Het vroeger natuurlijk verband tussen naam en plaats werd thans meestal zuiver kunstmatig. Vroeger was er een verband, thans is er geen meer.

In de 19e eeuw, die o. a. ook de eeuw van de volksopvoeding en de volkswikkeling is geweest, kwamen de namen van behartenswaardige begrippen en dingen die bekendheid verdienen, en van personen en gebeurtenissen die herdenking verdienen op de straathoeken te prijken. Tegen dat gebruik op zich, dat tevens een uitkomst was, kan niets ingebracht worden. Er zal echter blijken dat de onderscheidingsmogelijkheid hieronder te lijden heeft. De gevallen waarin de persoon werkelijk belangrijker is dan de straat die naar hem genoemd is, maken de talloze andere niet goed, waarin tevergeefs wordt getracht met de naam van een straat de persoon van een onafwendbare vergetelheid te redden.

3. De verschillende tijd en wijze van ontstaan weerspiegelen zich ook in de respectieve bruikbaarheid van de twee groepen. Gemeente- en straatnamen moeten in de eerste plaats geschikt zijn voor het mondeling gebruik door de gewone burger in de dagelijkse ongedwongen omgang. De oude namen, door het volk voor het volk in de mondelinge omgang en voor de mondelinge omgang ontstaan, beantwoorden vanzelf aan die eis, wat bewezen wordt door hun onvergankelijke levensvatbaarheid. De nieuwe benamingen, door ambtenaren, vaak onder Franse invloed of naar Frans model langs de omweg van het woordenboek op het papier ter wereld gebracht, tonen, door de moeilijkheid waarmee ze in veel gevallen ingang vinden, dat ze ook op het stuk van de bruikbaarheid ten achter staan: op het stadhuis geboren, zijn en blijven het stadhuiswoorden. De onaannemelijkheid van een naam kan zowel aan begripsinhoud en woordkeus als aan taalvorm en klankverhoudingen liggen. Men kan hem, omdat hij te gezocht, te aanstellerig, te omslachtig is of lijkt, niet zegbaar vinden. Men kan hem, omdat hij niet vloeiend, niet welluidend genoeg is, niet of moeilijk uitspreekbaar vinden. De Nederlandsprekende heeft zo al een wel wat te ver gedreven afkeer voor al wat in de taal maar enigszins buiten de dagelijkse omgang valt. In ons land, waar het dialect nog voor de allermeesten de omgangstaal is, wordt het gebied van het bruikbare dan nog heel wat enger. Dat is een van de omstandigheden die de verbreiding van de Franse straatbenamingen begunstigd hebben, want voor werkelijke of vermeende stijfheid van zijn eigen taal redt zich de Nederlander (van het zuiden én van het noorden) in het Frans. Wie taalvormend werk op zich neemt, en daartoe behoort de straatnaamgeving, zal dan ook, in wat hij voor het algemeen gebruik voorstelt, met deze laatste, schijnbaar zuiver praktische, zelfs opportunistische, maar niettemin tevens esthetische eis rekening houden.

Namen zo van straten als van gemeenten moeten bovendien geschikt zijn voor het mondeling en schriftelijk gebruik van wat door de deelhebbers als de beschaafde omgang wordt bestempeld: als ze in de wereld willen opgenomen worden moeten ze ook hun fatsoen weten te houden. Zo gezien kan het de volksnaamgeving wel eens zijn die aan het kortste eind trekt. Maar moeilijkheden in verband met ambtelijke erkenning zal dat niet opleveren. Benamingen uit de oude tijd, die latere geslachten onbetamelijk of onsierlijk vinden, zijn al, eer iemand er zich rekenschap van geeft, losgelaten of aangepast, en van onbewimpelde typering, die zich in de mondelinge omgang van een landelijke bevolking kunnen handhaven, zal het gevoel zelfs van de minst beschaafde uitmaken of die geschikt zijn om op een naambord te prijken of niet. Er lijkt meer grond te zijn om op dit stuk voor overdrijving dan voor toegevendheid te waarschuwen. Kleinsteedse preutsheid, die Godscheid (Hasselt) tot Godsheide ompelt, zoekt het te ver, en dorpsgeletterden, die Tramstraat deftiger vinden dan Klapstraat, verstoten eenvoudige maar tekenende benamingen van eigen bodem voor stijve en kleurloze boekwoorden.

4. Alle naamgeving moet ten slotte aan zekere doelmatigheidseisen voldoen. Een naam is er om zich zelf, om het genot van de vinding, maar ook voor iets anders, ter erkenning van het genaamde en ter onderkenning van het gelijksoortige. Bij de oude namen kwamen in het kader van de bescheiden tijdsnoodwendigheden nut en genoeg beide ongedwongen tot hun recht. Dubbelnamigheid (twee namen voor één plaats) hoefde niet onverbiddelijk geweerd te worden, en waar gelijknamigheid (twee plaatsen met één naam) hinderde, konden meer of minder geijkte bijvoegingen (kort, lang - klein, groot - oud, nieuw) het kwaad verhelpen. Maar die "gezapige», als het ware stelselloze werkwijze werd achterhaald door de meer omvattende en dwingender eisen van de moderne tijd die de overheid verplichtten de zaak in handen te nemen. Vastheid en duidelijkheid werden nu het eerste en grootste gebod. Het praktische trad meer en meer op de voorgrond, als het de fantasie niet totaal verdrong. Voor zover het de huizen (en in allerlei gevallen de personen) betreft, is de naam al officieel door het nummer vervangen. Voor de straten is het nummer op weg, en niet alleen over de oceaan. Waar de naam zich gehandhaafd heeft, wordt hij in vaste modellen aan de lopende band afgeleverd. Wat de nieuwe naamgeving dus voor kan hebben op de oude inzake praktische eisen, dat heeft ze verkregen ten koste van dat wat we ideëel genaamd hebben.

C. Vervanging en Herstel

Uit de zopas afgesloten balans blijkt, zouden we kunnen zeggen, op verpletterende wijze het overwicht van de historische en volksaardige benamingen op de moderne en officiële. Vooral de (onbekende-) heldenverering op de straatboeken, die van een uitkomst een plaag is geworden, heeft daartoe gedrongen: nieuw aangelegde verkeersaders werden er blijkbaar voor versmaad, of waren er nog niet talrijk en vlug genoeg voor beschikbaar. Een bestaande naam zou alleen mogen opgeheven worden als hij daar zelf aanleiding toe geeft, en hoe meer waarde de naam op zichzelf heeft, hoe zwaarder die aanleiding moet wegen. De enige werkelijk steekhoudende redenen hebben we gevonden in het voorkomen van gelijke of gelijkende, en in het bezwaar tegen "onfijne» benamingen, beide ook reeds gewogen en tot hun juiste betekenis teruggebracht.

Maar we kunnen meer dan waarschuwen tegen herhaling van de fout; ook het reeds gebeurde is soms nog goed te maken. De oude straten die van de plattegronden van onze steden weggegomd zijn, zijn het onherroepelijk, maar de oude namen van straten die officieel verworpen werden leven vaak nog op de lippen van de inwoners, en kunnen zich nog op het recht van de eerst bezittende beroepen om hun plaats weer in te nemen. Zonder te willen doen verrijzen wat goed en wel dood is, mogen en moeten we toch nagaan in hoeverre de nog levende, maar officieel verloochende oude benamingen in al hun rechten kunnen hersteld worden. Het is ook praktisch het meest afdoende middel om een einde te maken aan de verwarring die het gevolg is van de dubbelnamigheid.

II. Levende straatnamen

Straatnamen, oude zowel als nieuwe, zijn thans iets anders dan gemeentenamen, zijnde de eerste meer als soortnamen, de tweede meer als eigennamen te beschouwen en te behandelen. Andere uiterlijke tekenen van dat onderscheid zijn bij de eerste (buiten de doorzichtige vorming), dat ze het lidwoord nodig hebben en dat ze kunnen vertaald worden, beide hoge uitzondering bij de tweede. Dat eigen karakter van de straatnamen zien we verscherpt sedert hun aanmaak een administratieve aangelegenheid is geworden. De moderne officiële benamingen zijn uitsluitend samenstellingen volgens de bekende formule die zelfs bij gelegenheid aan overgeleverde benamingen opgedrongen wordt: waar het volk de Beek, de Munt zegt luidt het ambtelijk Beekstraat (Hasselt), Muntstraat (Leuven). Gemeentenamen en met hen een kleine minderheid van de oudste straatnamen werden dus ware eigennamen met recht en reden en werden door ons aan hun lot overgelaten; de hier ontwikkelde zuiver taalkundige, zowel als de vroeger ontmoete algemeen historische gronden sterken ons in die houding. Als lang geleden geslagen, maar nog steeds gangbare penningen, worden ze te goeder trouw overgenomen en alleen even opgepoetst doorgegeven. Heel anders mogen en moeten we ons gedragen tegenover de grote massa van oude en nieuwe straatnamen (en wel van alle nieuwe), die uit de min of meer besloten afdeling van de eigennamen in het grote gemeenschappelijke gebied van de gewone levende taal zijn terechtgekomen. Het zullen zo goed als steeds gemakkelijk uiteen te nemen woordverbindingen zijn, die iedere taalgebruiker nog iets zeggen (Leuvense straat, Stationsstraat, Consciencestraat). De meeste bestanddelen van de straatnamen zijn naar vorm en betekenis in de algemeen gebruikelijke taal van onze tijd terug te vinden en naar de thans geldende regels van de woordvorming samengevoegd. Straatnamen als Stations-, Kerk-, School-, Brugstraat onderscheiden zich naar de vorm, en als ze werkelijk iets met een station enz. te maken hebben, ook naar de betekenis in niets van samenstellingen als (het) goederenstation, (de) vakschool, (de) gasfabriek, enz.: de eerste zijn nauwelijks meer eigenaam dan de tweede en de tweede nauwelijks minder dan de eerste. Zo is de straatnaamgeving, ofschoon een eigen plaats innemend, midden in de levende taal komen te staan, wordt ze in zekere zin een taal op zich zelf, in zover ze, als andere takken van de menselijke bedrijvigheid, er haar eigen vaktaal of terminologie op nahoudt en zelfs op zekere punten baar eigen regels volgt. Tot die vaktaal behoren (in oude en nieuwe straatnamen) niet alleen rechtstreeks de namen van allerlei verkeerswegen en -ruimten (straat, laan, plein, markt, poort, enz.) als tweede lid van de samenstelling, maar ook middels wat aan andere terminologieën ontleend wordt voor het eerste lid: namen van openbare inrichtingen en instellingen, historische gebeurtenissen, aardrijkskundige feiten, enz. Ertoe behoren ook bepaalde typen van woordverbindingen als Leuvense straat, Consciencestraat, en de daarbij in acht genomen regels, als b.v. aangaande het al of niet aaneenschrijven. In iedere vaktaal zijn eenheid en vastheid bestaansvereisten waardoor ze baar eigen doel bereikt en bijdraagt tot de opbouw

van de algemene taal. Zo neemt de straatnaamgeving niet alleen deel aan het taalleven maar krijgt er ook een actieve rol in. Door haar openbaar en ambtelijk karakter gaat van haar een niet te onderschatten invloed uit op de verfining van het taalgevoel en de verspreiding van de beschaafde taal in ruimere kring. Ze zal dus het voorwerp zijn (en had dat steeds moeten zijn) van bijzondere zorg wat de taal betreft. Daarvoor zullen we, zoals we de laatste jaren stelselmatig ook op andere gebieden hebben leren doen, ons uitsluitend op het standpunt van het levend algemeen Nederlands van deze tijd plaatsen. Dat wil zeggen dat we als richtsnoer zullen nemen het Nederlands, zoals het zich zelfheerlijk als gelijke van de andere moderne cultuurtalen in Nederland ontwikkeld heeft, en niet zoals tot hertoe in België getracht is het kunstmatig met behulp van veel woordenboeken uit het Frans af te leiden. Straatnamen zijn dus in alle opzichten nauwer dan gemeentenamen met de taal als levend verschijnsel verbonden en dienen bijgevolg, waar ze het niet vanzelf doen, ook uitdrukkelijker de wetten van de levende taal te volgen. Een remmende factor in dat proces van meegaan met de levende taal, als dat tevens opgaan in de algemene taal betekent, ligt nu wel in het plaatselijke, dat uit de aard van de zaak aan plaatsnamen eigen is. Als het waar is dat geen taaleenheid zonder een zekere gewestelijke speelruimte denkbaar en bestaanbaar is, dan geldt dat zeker hij uitstekend voor zover het de straatnamen betreft, die op de meest enge wijze met plaats en streek waar ze ontstaan zijn en leven verbonden blijven. Heeft Zuid-Duitsland zijn Gasse, Zuid-Frankrijk zijn cours, dan zullen we er ons voor hoeden Zuid-Nederland zijn steenweg te misgunnen. Straatnamen, zo goed als gemeentenamen, zijn voor het grootste gedeelte in de grond niets anders dan meer of minder duidelijk herkenbare dialectwoorden, die meer of minder pasklaar in de algemene taal opgenomen zijn of worden. Die mate van aanpassing zal in rechtstreekse verhouding staan tot de verbreiding van de naam en het gezag van het algemeen beschaafd. We zullen dus verschil vinden volgens belang en ouderdom van de benoemde plaats, en verwachten van gemeentenamen meer toenaderingsgezindheid dan van straatnamen, en van nieuwe namen meer dan van oude, van straatnamen van een belangrijke stad meer dan van die van een verloren dorpje, en van een overall verspreid levend naamtype meer dan van een overgeleverde alleenstaande benaming. Over het algemeen zal vooral het geschreven worden van een naam de gelijkschakeling meebrengen of alvast in de hand werken. In die geest zullen we bij het herzien van de straatnamen volgens de zich voordoende gevallen meer of minder soepel te werk gaan. Aan wat zich in historische en volksaardige benamingen in afwijkende vorm vastgezet heeft zullen we, in overeenstemming met het hier en hiervoor betoogde, niet raken, maar wat van deze benamingen nog tot de levende taal behoort (naamtypen, woorden) zullen we, in overeenstemming met wat we zegden over de terminologie, gelijk maken. In nieuwe namen, opgekomen in een tijd van groeiend zo niet gevestigd en erkend gezag van de algemene taal, zullen we het afwijkende in keuze en vorm van de woorden, dat alleen nog het gevolg is van onkunde of slordigheid, bijwerken, wat hoegenaamd niet uitsluit,

dat bij gelegenheid iets plaatselijks met een plaatselijk woord zou bedacht worden (“folkloristische» benamingen).

Besluit

Wij hebben er ons reeds bij voorbaat rekenschap van gegeven dat, voor wie zich aan een straatnaamregeling zette, er niet viel aan te denken, als slotsom van zijn werk een lijst voor te leggen die men maar zou hoeven open te slaan om dadelijk en duidelijk het gewenste uitsluitel te verkrijgen. Hij moest zich bepalen bij een soort van handleiding. Als nu soms iemand hiervan verwacht had, er voor elk geval dat zich kan voordoen klare en afdoende aanwijzingen in te vinden, dan zal hij na de voorgaande uiteenzetting wel toegeven dat ook dat onmogelijk is. Bij een zo onbegrensde, vluchtige massa, die in het ongewisse zweeft tussen middelpuntvliedende en middelpuntzoekende, vooruit- en achteruittrekkende, naar omhoog en naar omlaag strevende krachten, moest er van afgezien worden een spoor te willen banen dat zonder enige aarzeling of afwijking te volgen was. Onze weg zal zeer vaak een middenweg zijn, en dat is nooit de gemakkelijkste. De keuze tussen het gewestelijke en het algemene, het verouderde en het eigentijdse, het dichterlijke en het zakelijke, en onder alle omstandigheden tussen het wenselijke en het mogelijke, kan niet langs de lijnen van een onberispelijke konsekventie geschieden. De thans aanvangende, uit onze theoretische beschouwingen afgeleide praktische aanbevelingen zal men zich dus niet als een strakke regeling mogen voorstellen die men maar werktuiglijk zal hoeven toe te passen, als een receptenlijst waar men zonder hoofdbrekens en tijdverlies het in elke omstandigheid dienende zal kunnen uithalen, maar veeleer als een vraagbaak die we met oordeel des onderscheids, meer naar de geest dan naar de letter zullen hebben te raadplegen en te volgen.

Straatnaamgeving vandaag.

Tot slot geef ik hier de korte inhoud weer van een werkdocument van 8 april 2014 van de Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten. Ik heb enkel datgene weerhouden wat volgens mij relevant is voor de straatnaamgeving.

Over straatnaamgeving.

Wie is bevoegd?

Een Decreet (zie voor referentie hieronder) bepaalt dat de gemeenteraad bevoegd is om de naam van een openbare weg of plein vast te stellen of te wijzigen.

Over de keuze van de straatnaam.

Het is gebruikelijk om bij de keuze van de straatnaam zoveel mogelijk namen te kiezen die typisch voor de gemeente of het gebied zijn waarop de naam betrekking heeft.

Er kunnen geen straten worden vernoemd naar nog levende personen. Als

de gemeente overweegt een straatnaam te vernoemen naar een persoon waarvan nog naaste familie in leven is, is het aangewezen de familie vooraf te contacteren of zij opgezet zijn met het idee.

De enige uitzondering op de regel dat enkel straten worden vernoemd naar overleden personen zijn de leden van de koninklijke familie. Indien de gemeente voornemens is een straat te vernoemen naar een lid moet vooraf toestemming worden gekregen van het koninklijk huis.

Vanzelfsprekend is absoluut te vermijden dat in één gemeente dezelfde straatnaam verschillende keren voorkomt of dat er straatnamen worden gekozen die erg veel op elkaar lijken. Door fusies van gemeenten komt het overigens wél eens voor dat in dezelfde gemeente een straatnaam verschillende keren voorkomt.

Te volgen procedure bij een nieuwe straat.

De procedure in stappen in de praktijk:

Vaststellen van noodzaak van naam van een straat

Overmaken van vraag aan de gemeentelijke cultuurraad. Het is niet verplicht om voorafgaandelijk advies te vragen aan de cultuurraad, wel gebruikelijk. Bovendien zal het latere advies dan ook vlotter kunnen worden verleend of zelfs maar een formaliteit zijn.

Formuleren van voorstel door cultuurraad

College beslist over voorlopige naam

Voorlopige aanvaarding van naam door gemeenteraad

Organiseren van openbaar onderzoek door:

Aanplakking en

Adviesvraag aan gemeentelijke cultuurraad

Behandelen van de bezwaren

Definitieve beslissing door gemeenteraad

Informeren van de bevoegde diensten, bv. Post, kadaster, Brandweer, Politie, Rijksregister, nutsmaatschappijen

Het openbaar onderzoek heeft tot doel mensen kennis te laten nemen van de voorgestelde naam en er eventuele opmerkingen over te kunnen maken. Indien op basis van een openbaar onderzoek of het advies van de cultuurraad een volledig nieuwe naam wordt gekozen, dan lijkt het ons logisch dat het openbaar onderzoek wordt overgedaan. Als het slechts gaat over een beperkte wijziging van de voorgestelde naam (bv weglaten van voor- of achternaam of toevoegen/weglaten van functie in naam) lijkt ons dat niet per se nodig.

Te volgen procedure bij een wijziging die louter bestaat uit het verbeteren van taal- en spelfouten

Er bestaat geen verplichting om een straatnaam aan de nieuwe spelling aan te passen. Ter zake is er evenwel ook geen verbod. Indien het louter gaat om

het aanpassen van de straat aan een nieuwe spelling of om verbetering van taalfouten hoeven de betrokkenen niet te worden aangeschreven. Wel vindt nog altijd een adviesvraag plaats aan de gemeentelijke Cultuurraad.

Er is ook een openbaar onderzoek nodig. Voor dit openbaar onderzoek hoeven de betrokkenen niet te worden aangeschreven. Een aanplakking op de gebruikelijke plaatsen (bv aan het gemeentehuis en onder de bestaande straatnaamborden) is wel nodig, gelijktijdig met de adviesvraag aan de Cultuurraad en eventueel de Koninklijke Vlaamse Commissie voor Plaatsnaamgeving (KCAP).

Te volgen procedure bij een volledige wijziging van een bestaande straatnaam.

De procedure in stappen in de praktijk:

Vaststellen van noodzaak van naam van een straat

Overmaken van vraag aan cultuurraad. Het is niet verplicht om voorafgaandelijk advies te vragen aan de cultuurraad, wel gebruikelijk. Bovendien zal het latere advies dan ook vlotter kunnen worden verleend of zelfs maar een formaliteit zijn.

Formuleren van voorstel door cultuurraad

College beslist over voorlopige naam

Voorlopige aanvaarding van naam door gemeenteraad

Organiseren van openbaar onderzoek door:

Aanschrijven betrokkenen (aanwonenden 18+ en alle eigenaars woonachtig in België)

Aanplakking (bv aan gemeentehuis en onder de bestaande straatnaamborden)

Behandelen van de bezwaren

Definitieve beslissing door gemeenteraad

Informeren van de bevoegde diensten, bv. Post, kadaster, Brandweer, Politie, Rijksregister, nutsmaatschappijen

Als punt 7 hierboven er toe leidt dat er een andere naamgeving uit de bus komt, lijkt het aangewezen om dit opnieuw aan de cultuurraad en een openbaar onderzoek voor te leggen.

Regelgeving

Decreet van 28.01.1977 tot bescherming van de namen van de openbare wegen en pleinen

Omzendbrief 4 mei 1988 (over reclame op naamborden), B.S. 3 juni 1988

VOETSCHRABBERS

De voorgangers van de huidige bewindvoerders op het Gentse stadhuis waren van geen kleintje vervaard. Ze bekommerden zich werkelijk om alles. Zeker als het er op aan kwam reglementen uit te vaardigen, maakten ze lange werkuren. Getuige het reglement op de voetschrabbers, in het Frans nogal onsmakelijk *decrottoirs* genoemd. In de uitgave Stad Gent. Verordening op de wegenis, de bouwwerken en de woningen. 15 feb. 1898, vinden we onder 'voetschrabbers' (artikel 25) volgende bepaling: 'De voetschrabbers moeten van rondenvorm zijn, in den voormuur vastgeklonken en gelijkvormig aan het model door het college bepaald; hun uitsprong mag de 5 centimeters niet te boven gaan'. In identieke bewoordingen wordt dat herhaald in de uitgaven van dat zelfde reglement in 1912 en 1928.

Geen enkele overtreding, hoe onbenullig ook, ontsnapte aan het waakzaam oog van de stadsdienaren en ze traden streng op. Dat mocht de heer Jan Vermander wonend aan de Frère-Orbanlaan in 1931 ondervinden. Hij werd betrapt op het plaatsen van een schrabber (schreper) die bijna dubbel zo ver uit de muur stak (9cm) dan toegelaten (5cm). De beteugeling was niet om mee te lachen: dat kon enkel als 'gedoogzaamheid' (*tolérance*), wat betekent dat dit geduld (gedoogd) werd als er daarvoor jaarlijks een cijns (een per definitie onveranderlijk bedrag) van 10 frank gestort werd in de stadskas. Dat zien we op het hierbij afgebeelde uitvoerige document (afb. 1). De betaling kon gebeuren met behulp van de tot voor enkele tientallen jaren welbekende takszegels. Bestaan die nog?

Her en der vinden we de voetschrappers aan onze iets oudere huizen. Sommige lijken niet te beantwoorden aan de voorgeschreven 'rondenvorm'. Moest daarvoor ook een taks als gedoogzaamheid betaald worden? Bij (ver) nieuwbouw verdwijnen ze meestal. Sommige exemplaren worden met zorg in stand gehouden als klein sierraadje, maar het zijn al te dikwijls verwaarloosde stukjes klein erfgoed, behorend tot wat in het Frans beeldend heet 'le petit patrimoine'. In 1997 lanceerde het olijke kunstenaarscollectief BarBa-Belge (Joseph Van Acoleyen, Peter De Duffeleer) een actie met als titel 'Plamuur het gat met je cultuur'. Iedereen werd opgeroepen een kunstwerkje in een schrapernis te plaatsen. Van Acoleyen schatte (uit de losse pols?) het aantal voetnissen in Gent op zo'n 2000 (De Streekkrant, 24 feb. 1997, knipsel in DSMG collectie 'In het straatbeeld'). Of de oproep toen succes kende, is ons niet bekend, maar anno 2017 werkt hij blijkbaar nog altijd door (afb. 2 en 3).

We reproduceren hierbij een kleine fotoreportage (afb. 2 - 10) in de hoop dat dit er toe kan bijdragen hier en daar een voetschraper te behouden en in eer te herstellen.

De redactie

N° 633

STAD GENT
5e BUREEL

Zitting van 16 Juni 1931 19
Séance du

VILLE DE GAND
5e BUREAU

Gedooorzaamheden
Voetschrappers

Tolérances
Décrottoirs

HET COLLEGE VAN BURGEMEESTER EN SCHEPENEN,
LE COLLÈGE DES BOURGEMESTRE ET ÉCHEVINS,

Aangezien is vastgesteld dat aan het huis
n° 56 Orbanlaan 56

toebehoorende aan M. Vermander Jan
wonende aldaar

een voetschrapper is geplaatst, een uitsprong hebbende
van 0 m 09 — op den naakten gevelmuur;

Gezien art. 25 van de Verordening op de
Wegen, Bouwwerken en Woningen, van 21° Novem-
ber 1912, dat slechts een uitsprong toestaat van 0 m 05;

Gezien het advies van den Technischen dienst;
Gezien het besluit: * Vergunningen en Gedoo-
zaamheden * van 4° November 1929 (volgn^o 14).

Attendu que la maison

appartenant à M.
demeurant

est pourvue d'un décroittoir, faisant saillie de 0 m
sur le nu du mur de la façade;

Vu l'art. 25 du Règlement sur la Voirie, les
Constructions et les Habitations du 21 novembre 1912,
qui ne tolère qu'une saillie de 0 m 05;

Vu l'avis du Service technique;
Vu l'arrêté: * Concessions et Tolérances * du
4 novembre 1929 (n^o d'ordre 14);

BESLUIT:
ARRÊTÉ:

Art. 1. — De tegenwoordige buitengewone
uitsprong wordt enkel ten titel van gedooorzaamheid
geduld en zal dus te allen tijde kunnen ingetrokken
worden, zonder aanleiding te kunnen geven tot het
betalen, door de Stad, van de minste vergoeding. Aan
den eisch van het College zal op eerste aanzoek worden
voldaan.

Art. 2. — Als erkenning der gedooorzaamheid bij
dit besluit verleend zal door den verkrijger, opvolgers
of teelthebbers, telken jare, in de Stadkas
worden gekweten, te rekenen met 1° Januari 1900
een en dertig eenen cijns van 10,00FRANK.
De storting zal worden verricht op voorhand.

Afschriften van het tegenwoordig besluit zullen,
voor beleid en ter inlichting, overgemaakt worden aan
M. den Stadswegeninspecteur, M. den Hoofdpolitic-
commissaris en aan den verkrijger. Bovendien zal een
exemplaar bewaard blijven op het 5e Bureau (Open-
bare Werken), terwijl het origineel en den bundel
zullen gerangschikt worden op hetzelfde bureau, na
inschrijving in het Register der Gedooorzaamheden en
na inlichting van het 2e Bureau (Rekenenschap) en voor
benaarstiging.

Art. 1. — La saillie extraordinaire n'est tolérée
qu'à titre de pure tolérance et pourra donc être
retrécie à toute époque, sans pouvoir donner lieu au
paiement de la moindre indemnité de la part de la
Ville. Il sera obtempéré à l'ordre du Collège à la pre-
mière réquisition.

Art. 2. — En reconnaissance de la tolérance
accordée par le présent arrêté, il sera acquitté dans
la Caisse communale par l'impétrant, ses succes-
seurs ou ayants droit une redevance annuelle de
FRANCS. Le versement sera effectué
chaque année par anticipation, ce à partir du 1er janvier
1900 trente.

Expéditions du présent arrêté seront transmises,
pour gouverne et information, à M. l'Inspecteur de
la Voirie communale, à M. le Commissaire de police
en Chef et à l'impétrant. En outre, un exemplaire
sera conservé au 5e Bureau (Travaux publics), tandis
que l'original et le dossier seront classés au même
bureau après inscription au Register de Tolérances et
après information du 2e Bureau (Comptabilité) et pour
diligences.

DE GEMEENTESSECRETARIS,
Le Secrétaire communal,

(w. g. — s^o) Norro

HET COLLEGE VAN BURGEMEESTER EN SCHEPENEN,
Le Collège des Bourgmestres et Echevins,

(w. g. — s^o) V. arpentier

Voor gelijkvormig afschrift: Pour copie conforme:
De Gemeentesecretaris, — Le Secrétaire communal,

Afb. 1. Uittreksel uit het reglement 'vergunningen en gedooorzaamheden' van 21 november 1912 gebruikt om de cijns kenbaar te maken en te betalen (Documentatiecentrum DSMG, Groot Begijnhof 46, 9040 Sint-Amandsberg, schenking Guy Beyaert).

Afb. 2. Het meest voorkomende type met gietijzeren omranding. Hier met een nu intussen weggenomen invulling door Sergei Andrejev (Bomastraat, foto 2016).

*Afb. 3. Ook om dit juweeltje van Sergei in origineel te bewonderen moest je naar de Bom-
straat (foto 2016).*

Afb. 4. Fraai geflankeerd met een door straatartiest Pol Cosmo getekend, uitgeknipt en geplakt fantasie-insectje (Leiekaai, 2017). Je vindt die beestjes her en der in de stad, maar ze verbleken en zullen snel verdwijnen vanwege het vergankelijke materiaal (papier).

Afb. 5. Al iets meer versierd en door de huiseigenaar voorzien van een paar Delftse tegeltjes (Sint-Katelijnestraat, 2017).

Afb. 6. Heel eenvoudig en met een spontaan gevormd boeketje herfstbladeren (Steendam, 2017).

*Afb. 7. Hoogversierd exemplaar in neo-roccoco (?) stijl
(Baudelostraat, 2017).*

Afb. 8. Het straatgroen maakt van dit exemplaar in moeilijk te bepalen stijl een fris kleinood (Nieuwbrugkaai, 2017).

Afb. 9. Beslist onreglementair (Visserij, 2017).

Afb. 10. Citadellaan (2017). Duurzaam resultaat van de Barbabelge oproep van twintig jaar geleden? Of is dit een variante van het saaie bordje 'Opgepast! Gevaarlijke hond' ...

Afb. 11. Henegouwenkaai 41, Sint-Jans-Molenbeek 2017, onderaan de straatgevel van het MiMA Visual Arts museum. Bij gebrek aan een versierbare voetschrapernis dan maar even een klein kunstwerkje, dat al even weinig opgemerkt wordt als de voetschrapers.

ELYZESE VELDEN EN RUSTSTRAAT

Luc Devriese

Elyzeese Velden associëren we spontaan met Parijs: de avenue des Champs Elysées en met de daarbij horende dure chic. Hoe kwam die prestigieuze naam in 's hemelsnaam terecht naast de Brugse Vaart in een godvergeten, proletarische Gentse buurt tussen de Rabotwijk en de Brugsepoort (afb. 1 en 2)? Mocht er een prijs uitgereikt worden voor de meest zonderling lijkende Gentse straatnaam, dan bestaat er veel kans toe dat die naar Elyzeese Velden zou gaan.

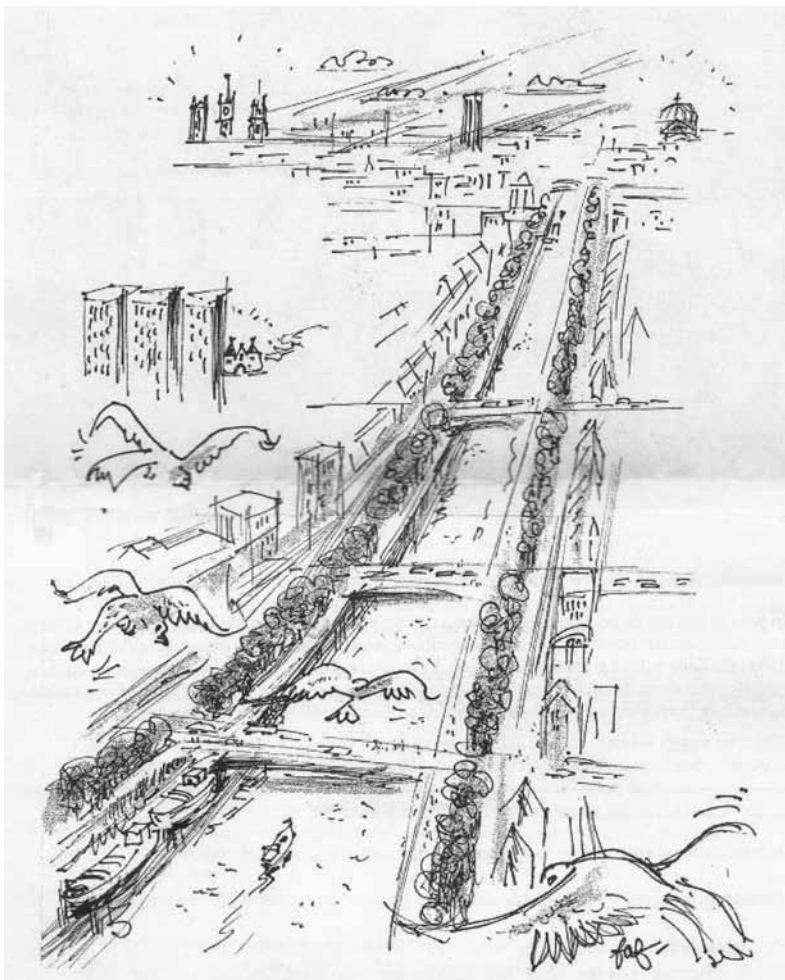
Afb. 1. Zo schrijft men 'Elyzeese' (foto 2017).

Afb. 2. Ongeveer de helft van de huizenrij aan de Elyzeese Velden (foto 2017).

Een oprechte Gentenaar die zich die vraag stelde, kwam niet verder dan het schuchter opperen van de mogelijkheid dat het toch wel mooie vergezicht van de vaart (afb. 3) misschien meespeelde in de naamkeuze (1). Er zit echter meer achter. Om de straatnaam op die plek te begrijpen moeten we onze horizon verbreden en verder kijken dan het Parijse voorbeeld dat iedereen direct voor de geest komt. Als we dat uitzoeken verzeilen we in de Griekse mythologie en zien we dat de naam perfect te verklaren valt, ook in Gent ... maar het is een ingewikkeld verhaal. Zet je schrap, beste lezer.

En, zonderling genoeg, bij de zeer prozaïsche Ruststraat, een onaanzienlijk zijstraatje van de Ottergemsesteenweg aan de andere kant van de stad, komen we in dezelfde sferen terecht als we even doordenken over de betekenis van de straatnaam.

Afb. 3. De Brugse vaart in de typische luchtige en vlotte tekenstijl van Faf (Fr. Zenner), destijds huistekenaar van SOS Gent (uit de jaargang 2007). Slechts een klein stukje van de tekening geeft de Gentse Elyzeese Velden min of meer weer.

Eeuwige rust in Elysion, de Elyzeese Vlake van de Grieken

Homeros reikt ons de sleutel aan in zijn *Odyssee*. Aan koning Menelaos, een van de hoofdrolspelers van de Trojaanse oorlog, wordt voorspeld dat hij niet in zijn vaderland aan de zijde van zijn trouwe Penelope zal sterven, maar dat de goden hem naar de Elyzeese Velden zullen voeren aan de uiterste rand van de aarde. In dat Elysion (Latijn: *elysium*) regent of sneeuwt het nooit. Zachte briesjes, zephyrs, zorgen er op tijd en stond voor afkoeling van de aangenaam warme lucht. De dode helden vertoeven er in alle rust, zalig in het heldere zonlicht. Enkel helden uiteraard. Gewone stervelingen zijn van geen tel. Helemaal anders dan in de afschrikwekkende duistere onderwereld, de Hades aan de andere kant van de Okeanos. Daar komen de verdoemden in terecht. Je kan deze Griekse ideeënwereld vergelijken met de christelijke hemel en hel.

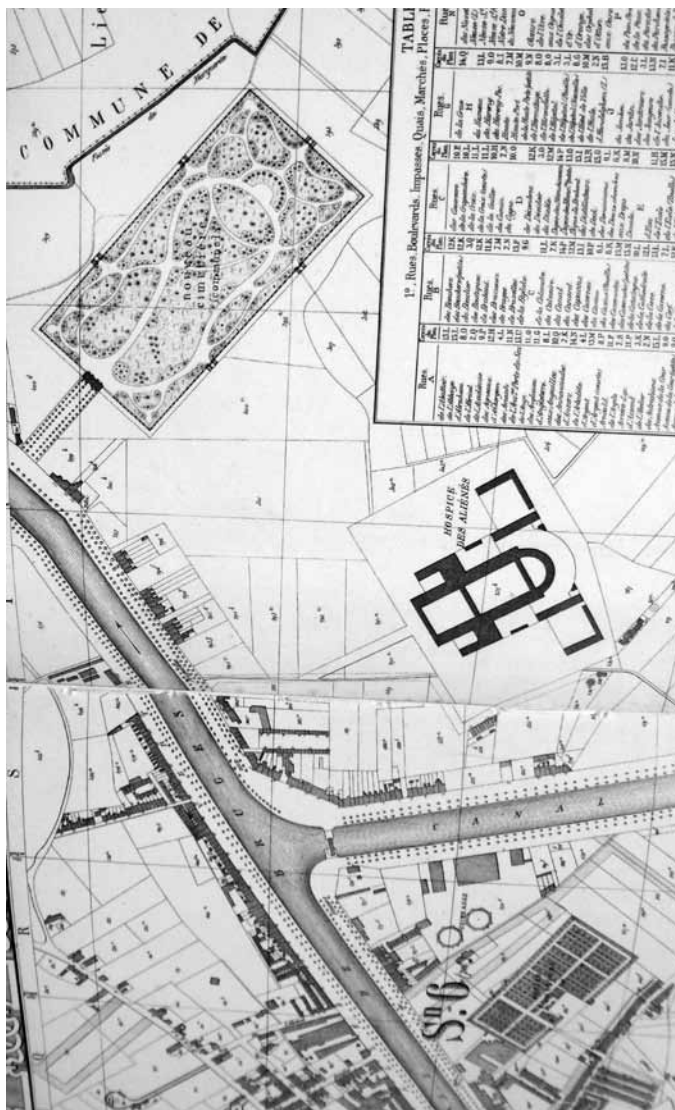
Eeuwige rustvelden in Parijs

Dit beeld van een zalige rustplaats was ongeveer wat verlichte geesten de 'eeuwige rust' na de dood probeerde voor te stellen toen ze in Parijs vanaf het einde van de achttiende eeuw dachten aan nieuwe begraafplaatsen in landschapstijl (2). Geen hof (omheinde ruimte) rond de kerk, geen kerkhof dus. In de middeleeuwen was het daar trouwens verre van rustig. Boven op de begravenen werden allerhande bijeenkomsten georganiseerd, handelgedreven en markt gehouden.

Liefst wilde men ook geen veel te kleine ruimten, zoals het Parijse Cimetière des Innocents of rond de Gentse Sint-Niklaaskerk, waar de doden op een voor ons onvoorstelbare manier opgestapeld werden. Wel een rustgevende plek waar het heerlijk toeven is, indien al niet voor de doden, dan toch voor de nabestaanden. Daarvoor moest men buiten de stadsmuren. Onder de bekende Parijse begraafplaatsen die in de 19de eeuw ingericht werden (Montparnasse, Montmartre, Belleville, Père Lachaise) nam dat Passy, een bijzondere plaats in. Geopend in 1820, kon het in de jaren 1870 uitgroeien tot de aristocratische necropool (dodenstad) van de 'ville lumière'. Het lag namelijk dicht bij de chique residentiële en commerciële wijken van de 'Rive droite' en dicht bij het eindpunt van een al in de zeventiende eeuw aangelegde beboomde laan in een groene rustgevende omgeving, als het ware in een hemel. Om de helden en illustere doden van Frankrijk te eren werd de oorspronkelijke naam Grand Cours veranderd in avenue des Champs-Élysées (3). Dat was niet zomaar een straat, maar een prestigieuze brede avenue passend om er plechtig en met groot gevolg naar toe te rijden in begrafenisstooten waardig aan Franse grootheden, iets mindere goden dan deze die in het Panthéon terecht kwamen. In Parijs werd het mythische elysion overigens niet enkel met de doden geassocieerd. Heet de residentie van de Franse president niet het Elysée?

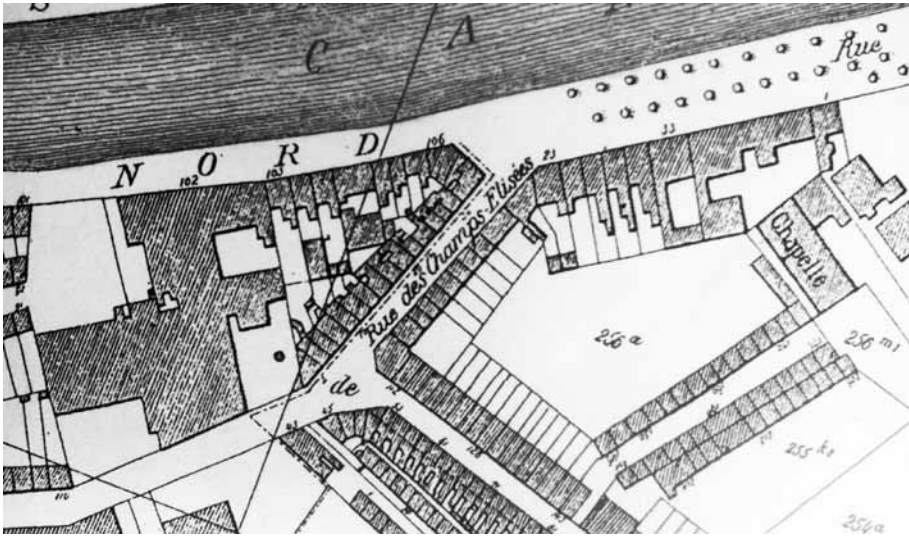
Het eerste Gentse Elyision in het westen van de stad

Als we de Parijse situatie proberen te vergelijken - alle verhoudingen in acht genomen - met de Gentse, duikt er toch wel een probleempje op. De begraafplaats die het meest heeft van een landschapspark is de Westerbegraafplaats. Maar deze had en heeft zijn monumentale ingang en adres, zowel toen als nu, nog steeds aan Palinghuizen, terwijl de naar Elyision genoemde straat dicht bij het stadscentrum ligt en slechts reikt tot aan de Verbindingsvaart (Nieuwe Vaart).

Afb. 4. De twee begraafplaatsen buiten de Brugse Poort goed herkenbaar op een kaartfragment uit 1878 (Gevaert en Vanimpe). Bovenaan de toen nieuwe, nu nog bestaande Westerbegraafplaats: een dodenpark in landschapsstijl. In contrast daarmee, onderaan: alle doden strak in 't gelid op de oude begraafplaats uit de tijd van Jozef II. Daartussen het Guislaininstituut en de toen pas gegraven Verbindingsvaart.

Een blik op het kaartdetail in afb. 4 is voldoende om het raadsel op te lossen. We zien namelijk dat de huidige straat Elyzeese Velden vlakbij een andere, oudere begraafplaats ligt. Die werd buiten de stadsvesten aangelegd nadat de Oostenrijkse keizer Jozef II het begraven in en rond kerken verboden had. Dat was het (verdwenen) kerkhof van de Gebroeders De Smetstraat. Die straat werd er trouwens dwars door getrokken na het stopzetten van de begraaf-functie (4). In dezelfde tijd werden ook de kerkhoven buiten de Dampoort in het oosten en buiten de Heuvelpoort in het zuiden van de stad aangelegd.

60

Afb. 5. Ondanks de strak aangehouden militaire discipline onder de begravenen werd de oude dodensite voorgesteld als het Gentse 'Elysion'. Het bewijs daarvoor: een kort straatje, de rue des Champs Elysées van de kanaaloever leidend naar de doodarme Kerkstraat (haakvormig onderaan) met zijn talrijke petieterige huisjes aan de straat en in beluiken (detail uit het stadsplan van Gevaert en Vanimpe, 1878, links het stadscentrum - niet weergegeven). Het lijkt overigens onwaarschijnlijk dat deze Elyzeese Veldenstraat aangelegd werd ten behoeve van de bezoekers en de chique begrafenisstoeten die vanuit de stad kwamen. Daartegen pleit de scherpe hoek die het straatje maakt met de oeverweg (op die plek toen nog Noordkaai, verder uitlopend in de beboomde Palingshuizen). Voor paarden met koetsen is die erg moeilijk te nemen. Vermoedelijk sloegen de stoeten dicht bij de stad de Kerkstraat in (actueel in die zone Gulden Vliesstraat en verder Aloïs Joos- en Victor Frisstraat).

We zijn er bijna, maar nog niet helemaal. We zoeken verder op oude kaarten en zien dat de weg langs het kanaal op die plek nog lang de oude benaming Palinghuizen bleef dragen, in het Frans omslachtig rue des Maisons aux Anguilles, terwijl de naam afgeleid van Elysion al decennialang in gebruik was voor een kort straatje dat die oeverweg verbond met de begraafplaats (5). De rue des Champs Elysées-Elyzeesche Veldenstraat vinden we inderdaad op het plan van de gebroeders Gérard (1855), ook op de versie die in 1858 gemaakt werd van het uit 1841 daterende stadsplan van Saurel en op het grote plan van Gevaert en Vanimpe uit 1878.

toevoeging '-straat'. Die sloot naar het zuiden toe (dus naar het stadscentrum) aan bij de Noordkaai, waarvan een gedeelte voorbij de Bargiebrug tot aan de Elyzeese Veldenstraat in 1942 omgedoopt werd tot Bargiekaai. De oeverweg tussen dat straatje en de Verbindingsvaart bleef de antieke benaming tot op heden behouden, terwijl het zijstraatje dat al zoveel langer die naam droeg, samen met een deel van de Kerkstraat in 1942 de naam Guldenvliesstraat kreeg. Dat was een nogal complexe straat met een vorkvormig uiteinde, iets wat verwarring kon geven. Daarom werd het gedeelte dat ooit de Elyzeese Veldenstraat was, in 2013 de Madeleine Schauvliegestraat (afb. 7 en 8), ter ere van de eerste vrouwelijke advocaat aan de Gentse balie. Nu is dat samen met de vele afgebroken cités in de buurt van de Guldenvliesstraat en een stuk van de vroegere Kerkstraat onderdeel van grootschalige sociale hoogbouw, waarin het vroegere stratenpatroon nog amper terug te vinden is.

Afb. 7. Dicht bij de Elyzeese Velden: naambord (foto 2017) van het herdoopte straatje dat in de jaren 1800 de Elyzeesche Veldenstraat – rue des Champs Elysées was, later onderdeel van de Gulden Vliesstraat.

We zien dus dat die oude rustplaats voor de doden ook al aanzien werd als een Elysion of althans dat men probeerde het eerste geuzenkerkhof, want zo werd het toen ook al genoemd, daarvoor te laten doorgaan. Dit was dus in de periode dat de hogervermelde Parijse buitenkerkhoven vorm kregen. Op de plannetjes kan men zien dat de begraafplaats buiten de Brugsepoort nochtans strak geometrisch aangelegd werd. Het was helemaal geen 'lawn cemetery'. Dat gebeurde wel in een nog volkomen groene en rustige omgeving, met enige verbeelding te vergelijken met de Pastures of Heaven, het Elysion van John Steinbeck. De open, landelijk gebleven ruimten werden echter al snel ingenomen door fabrieken en arbeidersbeluiken. Dat was na 1860, toen de stadstollen verdwenen en de stad letterlijk uit zijn voegen barstte. Pas

nadat de begraaffunctie in diezelfde tijd opgeheven was, kreeg de vroegere begraafplaats gedeeltelijk een parkachtig uitzicht (afb. 9).

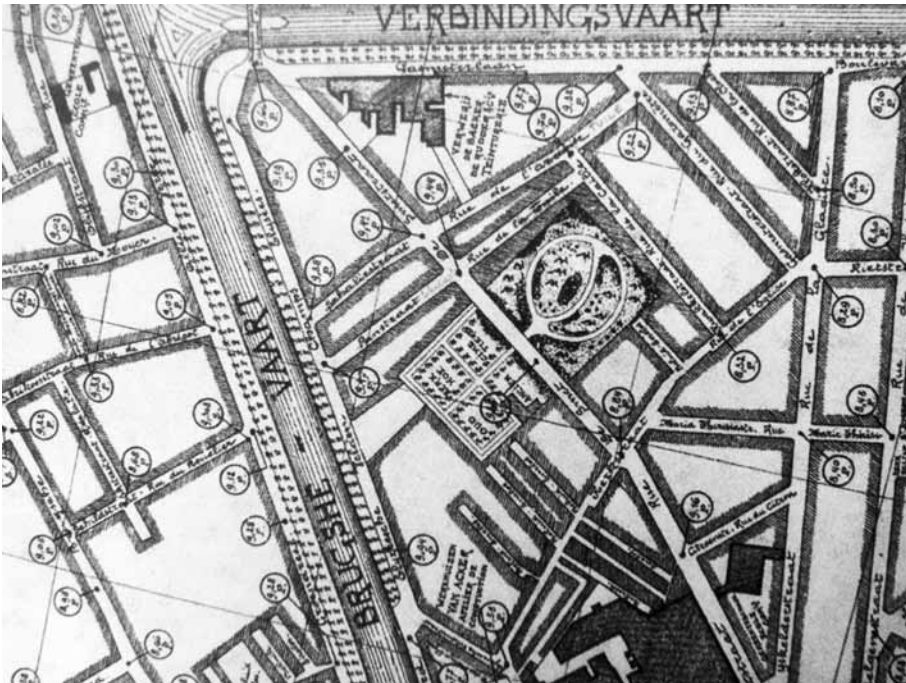

Afb. 8. Zo ziet de weg naar het eerste Gentse ElySION er anno 2017 uit. In de achtergrond een deel van het hoofdgebouw van de Technologicampus, destijds textielfabriek De Smet, later Louisiana.

Het tweede Gentse ElySION

En zo belanden we uiteindelijk bij de Westerbegraafplaats, de eerste Gentse dodenakker die echt het uitzicht kreeg van wat men zich van Elyzeese Velden voorstelde, maar niet zonder eerst nog een ommetje te maken naar Brussel. Als je naar de grote begraafplaats van de stad Brussel wil (op grondgebied Evere en niet te verwarren met het beter gekende kerkhof van Laken), dan kan je ernaartoe via de Elyzeese Veldenstraat (Elsene). In Brussel was de promotor van het dodenpark, het ElySION, vooral Jules Anspach, vrijdenker en burgemeester. Het werd aangelegd naar ontwerp van landschapsarchitect Louis Fuchs en ging in 1877 open.

De Gentse tegenhanger van de Brusselse Elyzeese Velden kwam eveneens rond die tijd tot stand in een toen nog volkomen landelijke omgeving op een voor begraven gunstige zandige, hoger gelegen bodem. De eerste doden werden er ter aarde besteld in 1873, precies tien jaar nadat de aanleg van de nieuwe begraafplaats in principe goedgekeurd was in de gemeenteraad (6). De Westerbegraafplaats, zoals ze ging heten, verving de oudere site buiten de Brugse Poort aan de huidige Gebroeders De Smetstraat in het westen van de stad.

Afb. 9. In 1912 was het oude 'kerkhof' in twee gedeeld door de Gebroeders De Smetstraat en één deel omgevormd tot een landschapspark ('kaart met hoogtepeilen' Compijn & Soenen). Onderaan rechts de fabriek opgericht door deze gebroeders. Met aanpalende steegbeluiken uitgevend in de straatarme Kerkstraat van toen.

De latente 'kerkhofstrijd' tussen klerikalen en antiklerikalen, die al sinds de eerste nieuwsoortige begraafplaatsen bestond, laaide in volle hevigheid op nadat bisschop Bracq weigerde het nieuwe kerkhof te wijden. Begraven worden in ongewijde grond was een gruwel voor strenggelovige katholieken. In de volksmond werd de Westerbegraafplaats bekend als het 'geuzenkerkhof'. Nu nog zijn daarvan ter plekke tal van sporen te vinden, en dit niet enkel in de heidense symboliek van tal van grafornameuten (afb. 10).

De Gentse en de Brusselse begraafplaatsen zijn goed vergelijkbaar. Beiden werden ingericht door liberale, antiklerikale gemeentebesturen, beiden werden aangelegd als mooie, rust uitstralende parken, ware 'Elysiens'. In Gent

was het stadsarchitect Adolf Pauli die de opdracht kreeg niet enkel de omheining en het poortgebouw te ontwerpen, maar ook de 'jardin des morts' uit te tekenen. Het mocht geen stenen necropool worden: het geheel moest de illusie van ware Elyzeese velden scheppen, met boompartijen, sierlijk kronkelende wegen, hagen, mooie perspectieven naast intieme hoekjes, en vooral veel groen.

Afb. 10. 'Geuzenhof' aan Palinghuizen naast de ingang van de Westerbegraafplaats, historisch verantwoord als naam ... (foto 2017).

Ruststraat

Al bij al een ingewikkelde situatie, daar aan de Brugse Poort. Veel eenvoudiger ligt het bij de Zuiderbegraafplaats aan de Ottergemsesteenweg (afb. 11), tegenhanger van de Elyzeese Velden in het noorden van de stad. De korte Ruststraat loopt van de De Pintelaan (rotonde voorbij de spoorviaducten) in

de richting van de Corneel Heymanslaan tot aan de Noendries. De vroegste ons bekende vermelding van de naam dateert uit 1910 (7). Slechts één zijde is bebouwd, de andere wordt volledig ingenomen door de muur van de begraafplaats. Rustig inderdaad ... maar er is meer. Het idee van rust na de dood zit in onze uitdrukkingen 'laatste rustplaats' en 'eeuwige rust' en in het Franse 'cimetière', ontleend aan het Griekse woord voor slaapkamer, rustplaats, verlatijnt tot coëmeterium. In de grond precies hetzelfde als 'elysion', maar minder pompeus en minder 'heidens' beladen. Ook in de christelijke begrafenisrituelen is er immers sprake van rust: moge hij/zij rusten in vrede – requiescat in pace, het welbekende R.I.P.

Vermeldenswaard is wel dat dit de oudste nog functionerende begraafplaats is van Gent, deelgemeenten niet meegerekend. Het is de enige overblijvende van de drie begraafplaatsen die aangelegd werden na het verbod onder Jozef II (8). De klanten van de opgeheven begraafplaats buiten de Dampoort in het oosten van de stad, waar de Wasstraat door getrokken werd, moesten verkassen naar de Ottergemsesteenweg, waar ze hun stadsgenoten uit het zuiden mochten vervoegen. Ook de Joodse doden, voorheen buiten de Dampoort, kregen er een plaatsje toegewezen net buiten de muur, waar nu een wijkcentrum functioneert.

Samenvatting en slot

In de jaren 1800 rijpte in kringen van vrijdenkers het antieke Griekse Elysion als ideaalbeeld voor een nieuw type begraafplaats: vredig en groen buiten de stadsmuren, de laatste rustplaats. Zo zagen de Grieken hun heerlijke 'hemel', totaal verschillend van de verschrikkelijke Hades, de duistere onderwereld. De wegen naar deze nieuwe begraafplaatsen kregen een aangepaste naam. Naast de alom bekende Parijse avenue des Champs Elysées, leidend naar het Cimétière de Passy, hadden ook Brussel en Gent straten met een dergelijke naam. In Gent was het eerst een klein straatje, rue des Champs Elysées, Elyzeesche Veldenstraat, nu Madeleine Schauvlieghestraat. Dit leidde naar de eerste dodenakker buiten de Brugse Poort: het 'geuzenkerkhof', bekend als het verdwenen 'kerkhof van de Gebroeders De Smetstraat', aangelegd na het verbod van keizer Jozef II op begraven in en rond kerken. De naam ging als 'Elyzeese velden' over naar de oeverweg naast de Brugse Vaart en bleef behouden ook nadat een eind verderop, voorbij het intussen gegraven Verbindingskanaal (Nieuwe Vaart) een nieuw 'geuzenkerkhof' met toegang via Palinghuizen aangelegd was. Zo komt het dus dat je de Gentse referentie naar het antieke Elysion niet moet zoeken bij de Westerbegraafplaats, maar ter hoogte van zijn voorganger.

Hetzelfde idee speelde bij de creatie van de simpele naam Ruststraat. Dat straatje ligt langsheen de muur van de Zuiderbegraafplaats aan de Ottergemsesteenweg, eveneens ontstaan ten tijde van Jozef II. De naam duidt dus niet op de rust die de bewoners van de woonhuizen er kennen: nooit lawaai aan de overkant, zelfs geen nachtlawaai ...

Afb. 11. De weinig bekende Zuiderbegraafplaats. Een rustige en mooie plek: een elysion. In de achtergrond de UZ hoogbouw (foto 2017, genomen vanuit een van de aangrenzende huizen op de Ottergemsesteenweg).

Met dank aan Herman Rousseau, Adrien Brysse, Valeer Geers en Eddy Vandebossche

Noten

- 1 de Clippele, F. (2007), Elyzeese Velden. S.O.S. Gent nr. 113, p. 10-12.
- 2 Ariès Ph. (1977), l'Homme devant la mort. In vertaling: Het uur van onze dood, De Arbeiderspers, vooral p. 521-524 en 553. Voor Gent: Devriese, L. (2009), De berm op en de put in? Hoe klein het Sint-Niklaaskerkhof wel was in de jaren 1600-1700. In: De Heraut, jg. 44 nr. 2, p. 3-14; Devriese, L. (2009), Oneervol en ongewijd begraven tijdens het ancien régime. Deel 6 in de reeks 'Dood en begraven'. In: Van Mensen & Dingen, jg. 7 nr. 1-2; Capiteyn, A., Decavele, J. (1981), In steen en brons van leven en dood. Stad Gent, pp. 334; Ingels, T. (2015), R.I.P. Aspecten van 200 jaar begrafenis cultuur in Vlaanderen, Academia Press, pp. 125.
- 3 De centrale as van de Jardin des Tuilleries werd door de ontwerper Le Nôtre doorgetrokken en omgevormd tot een laan waarlangs de Franse koningen naar Versailles trokken. De oorspronkelijke naam Grand Cours onderscheidde deze weg van de oudere Cours de la Reine langs de Seine.
- 4 De Gebroeders De Smetstraat zorgde samen met de gelijknamige brug over het in 1863 gegraven Verbindingskanaal tussen de Brugse Vaart en de haven voor ontsluiting en een heel nieuwe verkeerssituatie in die buurt. Zie Wezembeek, P., 1986, Urbanisatie van de Wondelgemmeersen (Rabotwijk). In: Tijdschrift voor Techniek en Industriële Cultuur, jg. 4 nr. 1-2, p. 89-165; De Wilde, B., 2007, Gent/Rabot. De teloorgang van de textielnijverheid, Lannoo & Gent Cultuurstad, pp. 127.
- 5 Stad Gent. Namen van de Straten der Stad en der Voorgeborchten (druk: E. Vanderhaeghen, Gent, 1870. Raadpleegbaar in DSMG, Sint-Amandsberg). Op het plan Gevaert en Vanimpe (1878) staat de oeverstraat zowel ten zuiden als ten

noorden van de Verbindingsvaart nog met oude naam Palinghuizen aangeduid. In de zeer gedetailleerde uitgave door de stad Gent (1905) Aflijningen – openen of afschaffen van straten. Tafel, staan zowel Champs Elysées-Elyseesche Velden als rue des Champs Elysées-Elyseesche Veldenstraat vermeld zonder nadere specificaties. In de overigens zeer accurate straatnamenlijsten van Jean-Paul De Cloet komen de benamingen Elyzeese Velden en Elyzeese Veldenstraat slechts voor op een lijst van 1940. Zie ook Coene, A., De Raedt, M. (2011), Kaarten van Gent. Plannen voor Gent (1534-2011), Gent-Kortrijk, Snouck, p. 120-185. De benaming ‘rue des Champs Elysées’ op de in de tekst vermelde stadsplannen vanaf 1855, maar nog niet in E.J. Vandeputte (1840), Indicateur de la Ville de Gand contenant les dénominations en Français et en Flamand avec les situations, Gent, Michiels. Fris vermeldt een Pont des Champs Elysées in 1862-63, verbinding met Palinghuizen over de toen pas gegraven Verbindingsvaart. Dat was de voorloper van de huidige De Smetbrug even verderop (Fris, V., 1920, Les accroissements et les transformations de la superficie bâtie de la Ville de Gand. In: Bulletin der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent, 1920, p. 131). De laatste kaart van Gent met de naam Palinghuizen ook voor het weggedeelte bezuiden de Verbindingsvaart, is het Nouveau plan de Gand uit 1895. Op het Plan instantané de la Ville de Gand (vierde editie, 1900, gereproduceerd bij Coene en De Raedt, 2011, p. 184) heet het er ‘Champs Elysées’.

6 Capiteyn, A., Decavele, J. (1981), p. 17-21.

7 Fris, V. (1920). Liste Chronologique des transformations ou créations de places et de rues et des constructions de monuments à Gand au XIXe et XXe siècles. In: Bulletin der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent, 1920, p. 150-167.

8 Devriese, L. (2010). Wat er gebeurde met de begraafplaatsen aan de Gebroeders De Smetstraat en de Wasstraat. In: Ghendtsche Tydinghen, jg. 39, p. 472-485.

AGENDA 2017 – 2018 KANTCLUB SINT KATELIJNE

september		februari	
zat. 2	Katelijntjes	zat. 3	Katelijntjes
zond. 3	1ste stropkant	zond. 4	1ste stropkant
zond. 10	2de en 3de strop		2de en 3de strop
zond. 17	cluny, werkgroep	zond. 11	cluny, werkgroep
oktober		maart	
zat. 7	Katelijntjes	zat. 3	Katelijntjes
zond. 1	1ste stropkant	zond. 4	1ste stropkant
zond. 8	2de en 3de strop		2de en 3de strop
zond. 15	cluny, werkgroep	zond. 11	cluny, werkgroep
november		april	
zat. 3	Katelijntjes	zat. 7	Katelijntjes
zond. 4	1ste stropkant	zond. 8	1ste en 2de en 3de strop
	2de en 3de strop	zond. 15	cluny, werkgroep
zond. 19	cluny, werkgroep		
december		mei	
zat. 2	Katelijntjes	zat. 5	Katelijntjes
zond. 3	1ste stropkant	zond. 6	1ste stropkant
	2de en 3de strop		2de en 3de strop
zond. 17	cluny, werkgroep	zond. 27	cluny, werkgroep
januari		juni	
zat. 6	Katelijntjes	zat. 2	Katelijntjes
zond. 7	1ste stropkant	zond. 3	1ste stropkant
	2de en 3de strop		2de en 3de strop
zond. 14	cluny, werkgroep	zond. 17	cluny, werkgroep

Gentse Feesten van zondag 15 juli tot en met zondag 22 juli 2018 van 10 tot 12 uur
Op zaterdag worden de lessen gegeven van 11 u tot 12.30 u; op zondag van 10 u tot 12 u.

Verantwoordelijke: Greta Van Goethem 0471/185 290

Greta @kbov.be

INHOUD

Woord vooraf

Sleden en pronksleden. Een kleine studie naar aanleiding van de restauratie van een vermoedelijk 18de-eeuwse pronkslede

ADRIEN BRYSSSE, LUC DEVRIESE 2

Met de relieken van de heilige amelberga van Gent naar Temse. Vergeten jaarlijkse bedevaart (tot 1539) van de Sint-Pietersabdij, tegenhanger van de Sint-Lievensprocessie van Sint-Baafs

LUC DEVRIESE 14

Kat en kerk. Een problematische relatie in de middeleeuwen

MARC HANSON 27

Straatnaamgeving vandaag en in het verleden

JEAN PAUL DE CLOET 31

Voetschrabbers 45

Elyzeese velden en Ruststraat

LUC DEVRIESE 56

Agenda 2017 - 2018 Kantclub Sint Katelijne 69

Kantklosafdeling van de KBOV

De kantclub Sint-Katelijne werd in 1968 opgericht binnen de KBOV. De aanleiding was een kanttentoonstelling en een voordracht over kant.

De eerste taak was en is nog steeds, het organiseren van lessen in de diverse kantsoorten, zoals stropkant, cluny, Russische en Vlaanderse kant, bloemwerk...

Elke reeks bestaat uit 10 lessen die gespreid over het jaar, van september tot juni, gegeven worden op de poppenspelzolder van het Huis van Alijn. Zie kantkalender op www.kbov.be.

Haast elke zondagvoormiddag kunt u er klossers aan het werk zien, één zaterdagmorgen per maand klost de jeugd (<http://www.kbov.be/modules/edito/content.php?id=55>).

Twee mannelijke boegbeelden uit het Katelijne kantklosverleden

De heren E. Robiette (rechts) en de recentelijk overleden G. Weze.

met de steun van

en

KBOV website & facebookpagina

Onze website www.kbov.be wordt verder verrijkt na de heropstart in april 2017. Kijk ook op www.facebook.com/KBOV.Gent om informatie te vinden over komende activiteiten of om terug te kijken op wat er dit jaar o.a. op de Luistervinkzingen en op Erfgoeddag te beleven viel.

Bent u nog geen lid?

Zie binnenvoorplat van dit tijdschrift voor betaalgegevens.

Handtekening Signature		OVERSCHRIJVINGSOPDRACHT ORDRE DE VIREMENT	
De afzender aanvaardt de aansprakelijkheid van de tekenset / L'expéditeur accepte la responsabilité des caractères imprimés.		Montant / Montant	EUR
Rekeningnummer (IBAN) Compte bancaire d'envoi (IBAN)			
Naam en adres afzender Nom et adresse émetteur			
Rekeningnummer (IBAN) Compte bancaire (IBAN)			
BIC (algemeen) BIC (international)			
Naam en adres (algemeen) Nom et adresse (international)			
Monitoring Communication			

B E 9 2 7 0 3 0 3 2 7 5 1 4 2 3	
A X A B B E 2 2	
K o n i n k l i j k e B o n d O o s t v l . V o	
K r a a n l e i 6 5	
B E 9 0 0 0 G E N T	